

Міністерство освіти та науки України
Одеський національний університет імені І.І. Мечникова
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

LIBRA

**ЗБІРКА НАУКОВИХ ПРАЦЬ
КАФЕДРИ ІСТОРІЇ СТАРОДАВНЬОГО СВІТУ
ТА СЕРЕДНІХ ВІКІВ**

Випуск III

Одеса 2014

УДК 94(100) «01/17» (08)

ББК 63.3(0)3/51

Libra: Збірка наукових праць кафедри історії стародавнього світу та середніх віків / Під ред. І.В. Нємченко. – Одеса: ФЛП «Фридман А.С.», 2014. – 120 с.

У третьому випуску збірки «Libra» представлено результати наукових досліджень викладачів і аспірантів кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, присвячені різним аспектам історії Європи, починаючи від доби раннього християнства. До збірки також увійшли праці фахівців-єгиптологів та медієвістів з академічних закладів Києва, Санкт-Петербурга та Кишиневу.

Збірку підготовлено в межах наукової теми «Дослідження інтелектуальної історії Європи (від античності до раннього модерного часу)» (№ держреєстрації – 0113U002694)

Редактор

І.В. Нємченко

Технічний редактор

О.М. Луговий

Коректор

Д.К. Погребня

Рецензенти:

Сорочан Сергій Борисович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Харківського національного університету імені Каразіна

Хмарський Вадим Михайлович, д.і.н., професор, завідувач кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І.І. Мечникова 14 жовтня 2014 р., протокол №2.

ISBN 978-966-96181-12-11

© Кафедра історії стародавнього світу
та середніх віків ОНУ імені І.І. Мечникова

О.О. Романова

**Стела давньоєгипетського митця Іртісена
(Louvre C 14)***

В статті представлено переклад із давньоєгипетської на українську написів на стелі із музею Лувру (Louvre C 14), яка належить художнику та різб'яру Іртісену, у супроводі коментарів, які дозволяють зрозуміти історичний контекст пам'ятки.

Однією із найбільш цікавих пам'яток Стародавнього Єгипту є стела скульптора Іртісена, який жив за правління царя XI династії Монтутепта II, об'єднувача Єгипту, що започаткував епоху Середнього Царства. Значення цієї пам'ятки має вагу насамперед для вивчення історії єгипетського мистецтва, адже належить вона митцю, який у власній біографії охарактеризував себе саме як митця, а не як державного чиновника. Цей текст притягував увагу дослідників, і вже був декілька разів перекладений на європейські мови, існує і значна бібліографія його досліджень¹. Тому важливим завданням є введення згаданого

* Автор статті вдячна директору Відділу єгипетських старожитностей Музею Лувру др. Венсану Рондо та співробітникам Відділу за надану фотографію стели Лувр C 14 та за дозвіл на її публікацію. L'auteur de ce papier remercie le Dr. Vincent Rondot, directeur du département des Antiquités égyptiennes du musée du Louvre ainsi que les collaborateurs de ce département d'avoir fourni la photographie de la stèle Louvre C 14 et autorisé sa publication.

¹ Бібліографію до 1962 див. в книзі: Porter B., Moss R. L. B. Topographical Bibliography of Ancient Egyptian Hieroglyphic Texts, Reliefs, and Paintings. V. UPPER EGYPT: SITES. (Deir Rifa to Aswân, excluding Thebes and the Temples of Abydos, Dendera, Esna, Edfu, Kôm Ombo and Philae) / second edition. Griffith Institute. – Oxford, 1962. – Р. 98. Тут вказані лише найважливіші пізніші переклади та дослідження: Schenkel W. Memphis, Herakleopolis, Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.–11. Dynastie Ägyptens. – Wiesbaden, 1965. – S. 245–249; Barta W. Das Selbstzeugnis eines altägyptischen Künstlers Stele Louvre C 14. – Berlin, 1970; Quirke S. “Art” and “the artist” in late Middle Kingdom administration // Discovering Egypt from

тексту в україномовний науковий обіг, адже жодного перекладу на українську наразі не існувало. Щоб виправити ситуацію, в статті запропоновано переклад тексту цієї давньоєгипетської автобіографії на українську мову² та коментарі, які мають допомогти зрозуміти його історичний контекст.

Нині стела зберігається в Музеї Лувру, інвентарний номер Louvre C 14. Походить вона із Абідоса, міста в Середньому Єгипті, яке від кінця Давнього Царства було центром вшанування Осіріса. Його культ почав набувати особливої популярності з початком доби Середнього Царства, за якої фіксуються випадки паломництва єгиптян зі всієї території Єгипту³. Паломники залишали свої стели в межах території храму Осіріса та в навколишніх некрополях; тисячі таких комеморативних стел та споруд, які часто називають кенотафами, було залишено в цьому ареалі. Точне місце, де знайшли стелу Іртисена, не відоме. Вперше пам'ятка була опублікована К. Р. Лепсіусом⁴, в публікації була наведена

the Neva: the Egyptological legacy of O.D.Berlev /ed. by S. Quirke. – Berlin: Achet-Verlag, 2003. P. 85–105; Landgráfová, R. It is my good name that you should remember: Egyptian biographical texts on Middle Kingdom stelae / with contribution by Hana Navrátilová. – Prague: Faculty of Arts, Charles University in Prague, Czech Institute of Egyptology, 2011. – P. 80–82. Nr. 27; також фото самої стели було опубліковано в Ägypten 2000 v. Chr.: Die Geburt des Individuums / Herausgegeben von Dietrich Wildung, mit Beiträgen von Günter Burkard, Elisabeth Delange, Alfred Grimm, Sylvia Schoske und Dietrich Wildung. – München, 2000. – S. 63.

² Переклад здійснено за фотокопією стели <http://www.louvre.fr/oeuvre-notices/stele-du-chef-des-artisans-scribe-et-sculpteur-irtysen>, автор мала можливість ознайомитись з пам'яткою безпосередньо в Луврі.

³ Grajetzky W. The Middle Kingdom of Ancient Egypt. History, Archeology and Society. – London, 2006. – P. 94–95.

⁴ Lepsius K.R. Auswahl der wichtigsten Urkunden des Aegyptischen Altertums. – Leipzig, 1842. – Bl. IX.

лише прорисовка, а перший переклад здійснив Г. Масперо в 1877 р⁵.

Структурна композиція пам'ятки

Висока прямокутна вапнякова стела із заокругленою верхівкою (висота: 1,17 м; ширина: 0,56 м), містить у верхній частині (частина А) 15 рядків тексту, під якими йде ряд зображень із підписами (частина В), а ще нижче поміщено чотирикутну врізану «плиту» – імітацію «вікна» (частина С), в якому видно зображення власника пам'ятника разом із дружиною за потойбічним бенкетом. Такі плити-вікна за попередніх епох зазвичай були присутні на стелах-псевдодверях у центральній частині композиції. На цій стелі «вікно» вирізане в найнижчій частині пам'ятника.

Ієрогліфи та зображення вирізані; як зазначив Г. Масперо, ієрогліфічні знаки колись були пофарбовані у червоний колір – на той час, коли він бачив стелу, на ній ще залишались рештки червоного пігменту⁶.

⁵ Maspero G. The Stele C.14 of the Louvre // Transactions of the Society of Biblical Archeology. – Vol. 5. – London, 1877. – P. 555–562.

⁶ Ibid. – P. 555.

Переклад тексту:

Частина А

- (1) Гор живий Сема-тауї, Дві володарки Сема-тауї, цар Верхнього і Нижнього Єгипту Са-Ра Монтугетеп, живий вічно.⁷
- (2) Слуга його справжній⁸, той, який перебуває в його серці, який робить постійно все те, що хвалить він щоденно і кожного дня, шанований у Великого Бога Іртисен⁹.
- (3) Жертва, яку дає цар (і) Осіріс¹⁰, володар Бусіріса, та Хенті-іментіу, володар Абідоса, на всіх його місцях (культу) прекрасних і чистих:
- (4) жертвопринесення виходу голосом: тисяча хлібин, глечиків пива, (м'яса туш) биків та птиць, алебастрового посуду (з намащуваннями) і сувоїв полотна, всіляких речей

⁷ Повна царська п'ятичленна титулатура Небгепетра Монтугетеп II, див. Beckerath J. von. Handbuch der ägyptischen Königsnamen. – München–Berlin, 1984. – S. 78–79. Формуляр імені Гора та імені Двох володарок як *smʒ tʒwʒ* «об'єднувач обох земель» показує, що стела створювалась за третього періоду правління цього царя, і вже за існування об'єднаного Єгипту. Наведення повної царської титулатури на пам'ятниках приватних осіб збереглося в тебанській традиції, і набуло поширення якраз від Монтугетеп II.

⁸ Розширена *bʒk.f* формула, яка за цієї епохи звично вживалась після царської титулатури на означення персонального зв'язку особи з правителем.

⁹ Власне ім'я: Іртисен (*Irtj-sn*), – зафіксоване лише на досліджуваній стелі Ranke H. Die ägyptischen Personennamen. Bd. I-II. – Glückstadt–Hamburg–New York, 1935–1952. Bd. I. – S. 42 (18).

¹⁰ Формула пожертв; на стелі Louvre С 14 вирізано формулу-прохання № 2 періоду XI династії згідно з класифікацією У. Барти (Barta W. Aufbau und Bedeutung der altägyptischen Opferformel. – Glückstadt, 1968. – S. 46). У Іртисена опущено кінцеву фразу цієї формули: *m hrt-ntr* «в некрополі».

хороших і чистих, хліба підрахунку (?)¹¹, горщиків пива-хамет¹², харчів, які (належать)

(5) володарю Абідоса, напою джесрет¹³, молока (небесної корови) Гесат¹⁴, яке люблять споживати просвітлені душі, для шанованого у Осіріса

(6) та у Анубіса, володаря священної землі, начальника ремісників, писця- рисувальника контурів та різб'яра¹⁵ Іртісена, який каже: я знаю

¹¹ Значення цього місця не зовсім зрозуміле, В. Шенкель припускав, що йдеться про обрахунки хлібів, які мали постачати за договором (Schenkel W. Op. cit. – S. 246).

¹² *h3m.t* Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit. Hannig–Lexica–5. – Mainz am Rhein, 2006. – S. 1975 {24794}.

¹³ Напій *dsrt*, можливо, міцне пиво, як вважає Р. Ганніг Hannig R. Op. cit. – S. 2860 {40399}.

¹⁴ *hdt Hs3t* Hannig, op. cit. – S. 1821 {22467}. (Богиня) Гесат – небесна корова, молоко якої споживають просвітлені душі померлих, про це божество див. Leitz Ch. Lexikon der Ägyptischen Götter und Götterbezeichnungen. Band IV. – Leiden–Paris. – S. 482–483.

¹⁵ Прочитання титулу Іртісена завдає певного клопоту дослідникам. Частина читає його як титул «*sš kdw*t» «писець-рисувальник контурів» - титул, зафіксований у виданнях: Ward W. A. Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom. With a Glossary of Words and Phrases used. – Beirut, 1982. – P. 166. №1444; Hannig R. Op. cit. – S. 2343 {30251}. Так перекладають, зокрема Г. Сота, С. Кверк, Д. Стефанович Sottas H., Etudes sur la Stèle C.14 du Louvre // Recueil de travaux relatifs a la philologie et a l'archéologie égyptiennes et assyriennes pour servir de la bulletin a la Mission française du Caire. T. 36. – Paris, 1914. – P. 155; Quirke S. op. cit. – P. 86; Stefanović D. *sš kdw*t – the Attestations from the Middle Kingdom and the Second Intermediate Period // Art and Society. Ancient and Modern Contexts of Egyptian Art. Proceedings of the International Conference held at the Museum of Fine Arts, Budapest, 13–15 May 2010 / Edited by Katalin Anna Kothay. – Budapest, Museum of Fine Arts, 2012. – P. 189. Ці майстри малювали контури ієрогліфів та зображень на будь-яких матеріалах (тобто їх можна назвати також художниками), а потім ремісники прорізували чи вирізували ці

(7) таємницю письма бога¹⁶, спосіб проведення святкових церемоній, будь-яку магію¹⁷, я оволодів¹⁸ нею, і нічого із неї не пройшло повз мене.

знаки та зображення. Як зазначив С. Кверк, саме стела Іртисена показує, що майстри-рисувальники працювали із різними матеріалами (Quirke S. Op. cit. – P. 96). Як засвідчує подальший текст стели, саме цим і займався Іртисен. У вказаній роботі Данієли Стефанович представлено список згадок цих титулів в інших документах Середнього Царства (Stefanović D. Op. cit. – P. 185–198). А С. Кверк показав, що за доби Середнього Царства майстри-рисувальники контурів були об'єднані в окремі підрозділи - *wʿrt*, на чолі зі своїми начальниками *imj-r3 wʿrt n sšw-ḳdwt* (Quirke S. Op. cit. P. 91, 96). Але детальне обстеження ієрогліфів показує, що після терміну *sš* «писець» в тексті йде не *ḳdwt*, а інший термін: *gnwtj* (Ward. Op. cit. – P. 181. № 1561; Hannig. Op. cit. – P. 2532 {34644}), що означає поняття «різб'яр», «скульптор». Воно вживалось як для позначення майстра, що володів мистецтвом прорізування ієрогліфічних знаків та графічних зображень (умовно використаємо сучасний термін барельєф), чи їх висікання (горельєф), так і вирізування тривимірного образу, тобто статуї. Саме як «писець та різб'яр» (Schreiber und Bildhauer) перекладає це місце В. Шенкель (Schenkel W. Op. cit. – S. 246), а також Р. Ландрграфова (Landgráfová, R. Op. cit. – P. 81). Судячи з самого тексту на стелі, Іртисен вмів і різьбити також. Тому в перекладах часто зустрічаються поєднання обох титулів: «писець-рисувальник контурів та різб'яр/скульптор» (Maspero G. Op. cit. – P. 538; Barta W. Das Selbstzeugnis... - S. 63-64; Stefanović D. Op. cit. – P. 189).

¹⁶ Письмом бога єгиптяни називали ієрогліфіку.

¹⁷ *hk3* – магія, закляття, магічне мистецтво (Hannig R. Op. cit. – S. 1783-1785 {22034}). Мистецтво магії за уявленнями єгиптян давало владу над чимось чи кимось. В руслі такого розуміння С. Кверк цей пасаж переклав як «every strategy of power, I mastered it, without (anyone) surpassing me» (Quirke. Op. cit. – P. 86).

¹⁸ На можливість перекладу дієслівного речення *ʿpr.n.(j) sw* як «(I) mastered it» вказував ще А. Бадаві (Badawy A. The stela of Irtysen // Chronique d'Égypte. – Bruxelles. T. 36 (1961). Nr. 71-72. – P. 271, 272 note c)), з посиланням на А. Гардінера (Gardiner A. Egyptian Grammar. Being an Introduction to the Study of Hieroglyphs. Third edition, revised. – Oxford, 1978. – P. 557).

(8) А також я митець, майстерний в своєму ремеслі, той, хто дійшов до вершини, через те, що вивчив він його. Я знаю пропорції сітки квадратів¹⁹.

(9) та дотримання стандарту²⁰, як відсікти чи врізати, вкарбовуючи (вглиб) чи викарбовуючи (назовні), для того, щоб опинилась (кожна)²¹ частина тіла на своєму місці. Я знаю рух статуї,

(10) ходу жіночої постаті, положення 11 птахів²², позу окремого полоненого, погляд одного ока на інше, нажаханість обличчя кочівників.

¹⁹ *R3w-bg3w* – Hannig R. Op. cit. – S. 1449 {17421}. Імовірно, що йдеться про сітку квадратів певної довжини, яка наносилась на стіну, і за допомогою якої єгипетські майстри малювали та прорізували зображення, відмірюючи за квадратами пропорції фігур. Точне значення вислову *R3w-bg3w* не зовсім зрозуміле, оскільки слово *bg3w* не зустрічається в інших джерелах. Марсель Бо вбачав в слові *bg3w* «цемент», чи якусь речовину, що зв'яже розчин і приводить до його затвердіння, а весь вислів тлумачив як *r phr bg3w* «malaxer (gâcher) les ciments» (Baud M. Le métier d'Irtisen // Chronique d'Égypte. – Bruxelles. T. 13 (1938). Nr. 25. – P. 25, 26). Г. Масперо, Г. Сота та Дж. Уілсон вбачали в цій фразі термін для позначення рівня нільської повені (Maspero G. Op. cit. – P. 561; Sottas H. Op. cit. – P. 157–158; Wilson J. A. The Artist of the Egyptian Old Kingdom // Journal of Near Eastern Studies. – Vol. 6. No. 4 (1947). – P. 245). А. Бадаві вказав, що *r3w* – це архаїзована форма від терміну *r3* “part, chapter” (Badawi A. Op. cit. – P. 272, note f). На думку В. Шенкеля значення терміну *bg3w* варто пов'язувати із омонімічним терміном *bg3w* «тонуги» (про корабель), «йти під воду»; на стелі Іртисена він вжитий у абстрактному значенні: врізаний рельєф ніби «втоплений» в поверхню каменю (Schenkel W. Op. cit. – S. 247. Anm. e)).

²⁰ Очевидно, йдеться про канон пропорцій, саме так вислів *F3t nt tp-ḥbs* розуміє Р. Ганніг (Hannig R. Op. cit. – S. 964 {11667}).

²¹ Дослівно: «щоб прийшла частина тіла до свого місця».

²² Baud M. Op. cit. – P. 28; Quirke S. Op. cit. – P. 87. Це місце також є проблемою для прочитання, різні дослідники дають різне розуміння. Так, перший перекладач, Г. Масперо, побачив тут «дві руки Гора» (Maspero G. Op. cit. – P. 561); Дж. Уілсон, і слідом за ним А. Бадаві перекладали як «позиція миті» (Wilson, Op. cit. – P. 245; Badawi A.

(11) Положення руки, яка закидає гарпун на гіпопотама, крок того, хто біжить. Я знаю, як зробити фарбу²³ та компоненти, що до неї входять (?),

Op. cit. – P. 271), В. Шенкель вважав, що йдеться про «птиць та наземних тварин» «Vogel und Landtier» (Schenkel W. Op. cit. – S. 247. Anm. k)). Нещодавно Сільві Ковілл запропонувала читати цей пасаж по-іншому (Cauville S. Des bâtons et des oiseaux (stèle Louvre C14 – XIe dynastie) // Göttinger Miszellen. – Bd. 228 (2011). – S. 5–8). Вона вбачає тут перелік скіпетрів, зображати які нібито вмів Іртісен. Але орфографія цього пасажу не дає змоги підтвердити таке бачення, оскільки, якщо слідувати читанню Сільві Ковілл, то варто припустити, що саме цей фрагмент тексту записаний дуже дивною орфографією: в одних випадках лише ідеограмами, в інших – лише окремими фонемами чи морфографемами без фонетичного доповнення, а також без граматичних графем. Більш того, окрім першого слова, в усіх інших нібито пропущені ще й детермінативи, які заміщені знаком риски. Але текст в інших місцях цієї стели вирізаний дуже коректно, як і належить текстам XI династії, ідеограми урівноважуються фонетичним доповненням, графемами, що показують граматичні закінчення чи зв'язки, теж виписані, як і детермінативи. Тому читання С. Ковілл не виглядає переконливим.

²³ *Imyt* Hannig R. Op. cit. – S. 248 {2501}. Читання цього місця також викликає певні складності. Найбільш доречним видається переклад Шенкеля (Schenkel W. Op. cit. – S. 248, Anms. d), e)). Г. Масперо вважав, що йдеться про вміння робити амулети, які захищають від вогню і води (Maspero G. Op. cit. – P. 561, 562). Трохи інше тлумачення у М. Бо та Бадаві: перший дослідник вважав, що в тексті йдеться про інкрустацію декорації (Baud M. Op. cit. P. 30), другий – що ідеться про «Baked (objects) (enamels?)» та «(Things) cast» (Badawy A. Op. cit. – P. 272, 273, notes o), p). Від періоду додинастики єгиптяни створювали штучний камінь – так званий єгипетський фаянс; спершу це був глазурований композит, що наносився на певну основу, поступово навчилися виробляти фаянс, єгипетську фріту та скло (Nicholson P. T., Peltenburd E. Egyptian faience // Ancient Egyptian Materials and Technologies / ed. by P.T. Nicholson and A. Shaw. – Cambridge, 2000. forth ed. 2006. – P. 177–194). Цілком можливо, що Іртісен дійсно говорив про створення не просто стійкого барвника, а кольорового (синьо-зеленої палітри) штучного матеріалу, швидше за все єгипетського фаянсу, з якого відливали фігурки чи інкрустації. Справа в тому, що

(12) так, щоб не дозволити спалити їх вогню і щоб не змила вода також.

(13) Не було це осягнуто ніким²⁴, окрім мене одного, а також мого старшого сина, який від тіла мого. Наказав бог, щоб здійснив він (це), і осягнув

(14) він це. Спостерігав я майстерність²⁵ його у виконанні обов'язків начальника робіт із різними коштовними матеріалами, починаючи від срібла із золотом

(15) і закінчуючи слоновою кісткою та ебеновим деревом. Жертвопринесення виходу голосом: пожертви тисяча хлібин, глечиків пива, тушок биків і птиці, алебастрового посуду (із намащуваннями), сувоїв полотна, будь-яких речей прекрасних і чистих для шановного Іртисена, прекрасного та виправданого голосом, народженого Ідут²⁶, виправданої голосом.

і для синьої (синьо-зеленої) фарби і для створення виробу з єгипетського фаянсу єгиптяни використовували один і той же хімічний склад речовини; коли його обпалювали в формах, маса тверділа і виходив виріб, необпалену масу використовували як барвник (Nicholson, Peltenburd. Op. cit. – P. 178).

Ще трохи по-іншому це місце розуміє С. Кверк, який вважає, що йдеться про фарби та матеріали «for putting us down =(outlining us?).....» (Р. 87), однак В. Шенкель обґрунтував малоїмовірність читання графеми n та нібито трьох рисок після неї як займенника першої особи множини.

²⁴ За загально визнаною думкою єгиптологів це речення демонструє закритий характер знання (науки), доступ до якого був строго регламентований, див. Baines J. Restricted Knowledge, Hierarchy, and Decorum: Modern Perceptions and Ancient Institutions // Journal of the American Research Center in Egypt. – Vol. 27 (1990). – P. 8–9. Як впливає із тексту, Іртисен передав свої знання і вміння лише найстаршому сину. Як засвідчує нижня частина цієї стели, він мав декількох синів, найстаршим із яких названий Сенусерт, який, імовірно, успадкував батькові знання.

²⁵ Дослівно: *prwt ḥwj-fj* «те, що виходить (із) рук його», або «виходження рук його».

²⁶ *Idwt* – ім'я матері Іртисена.

Частина В

Під текстом зображено сім постатей, що стоять; вони показують сім'ю власника стели. Іртісен та його дружина обернуті вправо, решта – у зворотному напрямку, обличчям до постатей подружжя.

(1) Підпис біля зображення власника стели зі скіпетром та великою палицею:

Шановний Іртісен.

(2) Підпис біля постаті дружини, яка обіймає чоловіка за плече:

Дружина його улюблена ним Гепу²⁷, виправдана голосом.

(3) Підпис біля зображення людини, що приносить у жертву птицю:

Син його старший, улюблений ним, Сенусерт²⁸.

(4) Підпис біля наступного зображення людини, що приносить у жертву ногу бика:

Син його, улюблений ним Монтугетеп²⁹, виправданий голосом.

(5) Підпис біля наступної чоловічої постаті:

Син його, улюблений ним Самонту³⁰, виправданий голосом.

(6) Підпис біля зображення жінки:

Дочка його, улюблена ним, Кемунет³¹.

(7) Підпис біля останньої постаті:

Син її, улюблений нею Чеменен³², виправданий голосом.

Частина С

Написи над зображенням власника стели та його дружини за жертвним столом:

Жертвопринесення виходу голосом хлібом, пивом, тушами биків та птиці, всіма речами прекрасними та чистими для

²⁷ Ranke H. Op. cit. – Bd.I. – S. 238 (14).

²⁸ Ibid. – S. 278 (26).

²⁹ *Mntw-htp-(w)* Ibid. – S. 154 (21).

³⁰ Ibid. – S. 282 (7).

³¹ Ibid. – S. 334(11).

³² Ibid. – S. 393 (5). Це внук Іртісена.

шановного Іртісена, виправданого голосом, шановної дружини його, улюбленої ним Гапу, виправданої голосом.

Короткий історичний коментар

Як вже вказувалося, Іртісен жив за епохи правління царя Небгепетра Монтугетеп II³³ (роки правління: бл. 2055–2004 рр. до н.е., або за короткою хронологією 2008–1957 рр. до н.е), який належав до тебанської XI династії і розпочав своє правління як цар Тебанського регіону та Верхньоегипетського царства, що співіснувало із царями X династії, які правили у Гераклеополі та контролювали Нижній Єгипет. Через декілька років Монтугетеп починає війну з північними сусідами, ще через певний відрізок часу³⁴ остаточно підкорює конкурентне царство, поклавши край існуванню гераклеопольської династії, та об'єднує всі землі Єгипту в єдину державу. За п'ятдесят років свого правління³⁵ Монтугетеп II проводив енергійну діяльність щодо впорядкування власної держави, що стало основою подальшої блискучої епохи Середнього Царства. Недаремно в історичній пам'яті єгиптян він залишився як один із найславетніших правителів Єгипту, а його культ вшановували за більш пізніх епох. Монтугетеп II відновив військові походи до Нубії та Південної Палестини та встановив контроль над іншими

³³ Див., зокрема, історичну довідку в Оксфордській історії Єгипту: Callender G. *The Middle Kingdom Renaissance* (c. 2055-1650) // *The Oxford History of Ancient Egypt* / ed. by Ian Shaw. – Oxford-New York: Oxford University Press, 2000. – P. 139–144; а також Grajetzky W. *Op. cit.* – P. 19–23.

³⁴ Точну дату чи рік, коли відбулась ця подія, визначити неможливо, як і точну дату чи рік початку війни; вважається, що війна велась приблизно у проміжку між 14 та 41 роками його правління, про хронологію правління та аргументи щодо такого датування див. Seidlmayer S. J. *The relative chronology of the First Intermediate Period* // *Ancient Egyptian Chronology* / ed. by Erik Hornung, Rolf Krauss, and David. A. Warburton. – Leiden-Boston: Brill, 2006. – P. 162.

³⁵ Вважається, що тривалість правління Монтугетеп II становила 51 рік. Ibid. – P. 161; Grajetzky W. *Op. cit.* – P. 18.

сусідніми Єгипту землями, організовував військово-торгові експедиції та експедиції до копалень³⁶.

Цей правитель здійснював масштабне будівництво, відновлювались та розбудовувались храми, будувались нові каплиці в низці міст Єгипту; докази його діяльності на цьому терені зафіксовані, зокрема в Дендері, Абідосі, Елькабі, Гебелейні, Тоді, Арманті, Карнаці, Елефантині³⁷. Монтутетеп II спорудив свій заупокійний комплекс в Дейр ель Бахрі³⁸ – одній з долин західної частини Теб. Цей комплекс, не зважаючи на те, що нині він дуже сильно зруйнований, був шедевром єгипетської архітектури, інженерії та мистецтва, він знаменував настання нового етапу у розвитку давньоєгипетської архітектури та мистецтва взагалі. Над його зведенням, як і над зведенням інших культових споруд тебанського регіону, трудилися майстри різних спеціальностей, набрані як із місцевих, так і з мемфіського регіону³⁹. Як зазначив С. Кверк, саме епоха Монтутетепа II, перехідна між незалежністю місцевих написів Першого перехідного періоду і виробництвом мистецьких творів для царської влади вже об'єднаної країни, уможливила таке явище, як автобіографічний текст Іргісена⁴⁰.

Широкомасштабне будівництво на фоні нещодавнього об'єднання країни та припинення міжусобних воєн викликали потребу у значній кількості вмілих майстрів, художників, скульпторів тощо. Праця митців виявилась надзвичайно затребуваною, значення митця, художника, скульптора, архітектора, писця тощо в державі і в суспільстві зросло. Саме

³⁶ Ibid. – P. 19–20.

³⁷ Ibid. – P. 20.

³⁸ Результати розкопок цього комплексу див. Naville E. The XI-th Dynasty Temple at Deir el-Bahari. Part I. – London, 1907; Arnold D. The Temple of Mentutetep at Deir el-Bahari. – New York, 1979.

³⁹ Allen James P. Some Theban Officials of the Early Middle Kingdom // Studies in Honor of William Kelly Simpson. Ed. by. P. Der Manuelian. Department of Ancient Egyptian, Nubien and Near Eastern Art, Boston Museum of Fine art. – Vol. I. – Boston, 1996. – P. 22; Grajetzky W. Op. cit. – P. 23.

⁴⁰ Quirke S. Op. cit. – P. 87.

це в сумі дало шанс цьому прошарку суспільства просунути свої позиції й породило потребу у саме такому самовираженні особистості. Ці обставини спричинили появу такої зовсім незвичної автобіографії, як у Іртісена. Біографії сучасної їй епохи, які належали підданам тебанських правителів, показували людину як службовця на царській службі⁴¹. Також була розвинута фразеологія ідеальної біографії, але нічого подібного нема в тексті досліджуваної пам'ятки, за винятком вказівки повної титулатури правителя та формули «слуга його справжній...», які замінюють розгорнутий наратив подієвої автобіографії. Титули Іртісена показують, що він не займав провідних посад в державній адміністрації; начальник ремісників – це не така велика посада. Тобто він, по суті, не належав до верхнього прошарку еліти, до якої зазвичай належать ті, хто залишав свої автобіографії. Бажання митця-майстра заявити про своє існування і увічнити свої вміння – це вираження індивідуальності цієї людини. Як припускає більшість дослідників, напевно, текст на стелі Іртісена він сам створив і сам вирізував. Невисока посада свідчить радше на користь цієї версії, як і відсутність фразеології ідеальної біографії.

На жаль, встановити коло пам'яток, безпосередньо пов'язаних зі стелою, проблематично, адже на жодному іншому пам'ятнику епохи нема імені Іртісена, хоч імена Сенусерт, Монтутетеп чи Самонту якраз дуже часто вживані, але поки-що не віднайдено жодного з таких єгиптян, хто б написав, що його батьком був (писець-рисувальник контурів та скульптор) Іртісен. Тому історичний контекст стели варто вишукувати із самого тексту та форми монументу і композиції. Звичайно, Іртісен належав до майстрів, що обслуговували державне будівництво, адже всі ремісники, художники, скульптори, архітектори тощо, перебували на державній службі.

⁴¹ Романова О.О. Добродісна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. – Київ, Інститут сходознавства імені А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. – С. 124, 127, 224, 301.

Звертає увагу той факт, що Іртісен серед своїх вмінь називає вміння зобразити позу (прострацію) полоненого та «нажаханість обличчя кочівників». Зображення полонених та іноземців – це сюжети декорації царських комплексів, сцени вигублення ворогів царем, зафіксовані у царських культових комплексах ще за доби Давнього Царства⁴². Вцілілі фрагменти декорації храму Монтутетеп II в Дейр ел-Бахрі теж засвідчують наявність там військових сцен та зображень іноземців⁴³. Схоже, що текст Іртісена може непрямым чином вказувати на його причетність до робіт над царськими монументами. Адже «переляк» на обличчі кочівників – це якраз той вираз, який вони повинні були мати в ситуації, коли цар їх розбиває чи взагалі убиває. Також варто вказати на написання слова «полонений» на стелі, що супроводжувалось детермінативом людини, зв'язаної, що лежить на землі, із голови якої витікає цівка крові, – традиційно так зображували ворогів царя. Тобто, можна припускати, що Іртісен був залучений до виготовлення декорації царських комплексів і, можливо, міг навіть перебувати серед тих майстрів, які створювали декорацію культового комплексу в Дейр ель Бахрі, але на даному етапі нема підстав для того, щоб стверджувати напевне, що він дійсно брав участь у створенні декоративної програми цього храму.

Як вже вказувалось, в Абідосі також зафіксовано обломки скульптури та фрагменти декорації із картушем

⁴² Сцени вигублення ворогів царем зафіксовані в храмах Сагура, Ніусерра, Уніса, Пепі I, Пепі II та на фрагменті блоку, що був повторно використаний в піраміді в Лішті; сцени, на яких цар робить те ж саме вже в образі сфінкса, дійшли від декорації храмових комплексів Сагура, Ніусерра, Уніса, Пепі II, окрім того є сцени битв єгиптян із іноземцями, див. Ćwiek A. Relief Decoration in the Royal Funerary Complexes of the Old Kingdom. Studies in the Development, Scene Content and Iconography. PhD thesis written under the supervision of prof. Karol Myśliwiec. Institute of Archaeology. Faculty of History Warsaw University. – Warsaw, 2003. – P. 200–211.

⁴³ Naville E. The XI-th Dynasty Temple at Deir el-Bahari. Part I. – London, 1907. – Pl. XIV, XV.

Монтугетепе II (як і його наступника Монтугетепе III)⁴⁴; цей правитель напевно, міг щось добудовувати, реконструювати чи розбудовувати тут; В. М. Ф. Пітрі наводить план будівлі, яка пов'язана із діяльністю вказаних правителів XI династії. Хоча детально охарактеризувати, якого змісту сцени були представлені в цьому абідоському храмі, поки-що проблематично. Але цілком можливо, що Іртісен міг працювати і над монументами, які зводились за наказом царя в Абідосі.

На жаль, не можна з певністю визначити, чи досліджувана стела була зроблена Іртісеном (чи Іртісену майстрами), як частина заупокійної декорації його поховання в Абідосі, чи вона є комеморативним монументом людини, яка опинилась в Абідосі і перебувала тут деякий час, чи то як паломник, чи як майстер, посланий центральною адміністрацією здійснювати якісь роботи в місцевому культовому комплексі. Або, іншими словами, не можна напевно визначити, чи Іртісен був місцевим для Абідосу, хоч ймовірність, що саме цей регіон був місцем його постійного мешкання, мабуть має переважати, зважаючи на форму монументу.

⁴⁴ Petrie W. F. M. Abydos. Part II. 1903. – London, 1903. – P. 14–15. Pl. XXIV, LIV.

И.В. Богданов

**Титул *hpr* «управляющий»
в эпоху Древнего и Среднего царства**

*Исследование некоторых аспектов употребления титула *hpr* «управляющий». Рассматривается генезис ряда терминов фискального характера и некоторых обозначений социальных групп, возникших под влиянием данного титула.*

Проблема возникновения универсальных ранговых титулов в должностной системе Древнего Египта имеет большое значение для истории египетской бюрократии. Изменения в практике их употребления, их влияние на формирование новых социально-экономических терминов являлись отражением исторических процессов в политическом сознании египтян. Между тем, многие вопросы изучения титулов не вызывали специального интереса в науке.

Основная ранговая номенклатура в эпоху Древнего царства не отличалась особым разнообразием. Можно выделить лишь четыре универсальных должностных обозначения, употреблявшихся в разных социальных институтах и экономических учреждениях: *jmj-r3* (условный перевод: «начальник»), *shd* (условный перевод: «наставник»), *hpr* (условный перевод: «управляющий, директор»), *mdh* (условный перевод: «плотник»). Особенно важно, что только эти четыре титула составляли номенклатуру руководящего состава писцов, работавших в разных ведомствах. Писцы работали во всех ведомствах и инстанциях, поэтому эти чины можно назвать универсальными обозначениями административных рангов.

Поскольку повествовательных контекстов, упоминающих ранги, крайне мало, то для понимания их сущности мы вынуждены ориентироваться прежде всего на их место и особенности употребления внутри титулатуры. Основное формальное отличие универсальных рангов от прочих должностных наименований – их постоянная взаимосвязь с объектом управления. Любой универсальный

ранг – такой, как «директор, заведующий, начальник» – требует номинации этого объекта. Обособленно ранги употреблялись лишь в исключительных случаях. Отдельное место занимает архаический титул *mdh* «плотник», который был заимствован из промышленной сферы для номинации одного из должностных чинов.

В этом очерке я обращаю внимание лишь на некоторые вопросы этимологии и особенности употребления ранга *hrp*¹ в разных контекстах, в том числе вне титулов. Этот краткий обзор должен служить введением в большое исследование ранговых титулов, которое проливает свет на происхождение и развитие древнеегипетской администрации.

Значение глагола *hrp* – «вести, погонять, управлять, контролировать»². Возможно, изначально действие *hrp* связывалось с управлением судном (или с перегонном скота). В административной практике Древнего царства титулом *hrp* именовался некий начальник среднего звена, выполнявший любые обязанности по руководству – как людьми, так и учреждениями. Впрочем, были и исключения. Например, должность «начальника»-*hrp* отсутствовала в номенклатуре руководства жрецов царского заупокойного культа³ и разных божеств в храмах вне дворца, уступив место таким чинам, как *shd* и *jmj-r3*. Напротив, в среде капитанов матросских отрядов

Благодарю Е.А.Романову (ИБ НАН Украины) за ценные замечания и помощь при подготовке данной работы.

¹ Ward W.A. Index of Egyptian Administrative and Religious Titles of the Middle Kingdom. – Beirut, 1982. – P. 133 ff. (1133 ff.); Jones D. An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vol. I-II. – Oxford, 2000. (далее – IAET. №№). № 2540 ff.; Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch I. Altes Reich und Erste Zwischenzeit. Mainz, 2003. Hannig-Lexica 4 (далее – HL4). – S. 968-978. Hannig R. Ägyptisches Wörterbuch II. Mittleres Reich und Zweite Zwischenzeit. Mainz, 2006. Hannig-Lexica 5 (далее – HL5). – S. 1935-1939.

² HL4. S. 968; HL5. S. 1933-1935.

³ Мнимые исключения из правил рассматриваются в статье: Богданов И.В. Две традиции о происхождении V династии в Египте // ВДИ. 2006. №1. – С. 14.

и прочих флотских чинов титул *hrp* был весьма распространен. Таким образом, употребление титула зависело от того, насколько замкнутой или же открытой была структура персонала учреждения или некоей области деятельности.

Интересно, что титул *hrp* иногда отмечается именно в жреческих корпорациях архаических царских культов, в среде же моряков, а также всякого рода рабочих и посыльных он и вовсе получил свободу применения из-за подходящего значения – «капитан». Известен даже случай смешения титулов *hrp* и *ḥb3* в позднее время⁴, а последний из которых означает как раз «капитана» корабля. Этот случай дал повод к новому чтению известного титула верховного жреца бога Птаха в Мемфисе: вместо *wr hrp ḥmwt* «великий начальник мастерства» – *wr ḥb3 ḥmwt* с тем же переводом. Между тем титул *ḥb3* в значении «капитан» уже был известен и в Древнем царстве, правда, в составе титула капитана мифического судна: *w(jw) m ḥb3w ḥnw zkr* «один из капитанов ладьи Сокара»⁵, который присвоил себе металлург *ḥnh/ ḥnh.j/ jntj*, решивший так показать свою причастность к культу бога кузнечного дела Сокара⁶. Ссылка в исследовательских работах на якобы параллель из Вади Хаммамат – титул *shd (wj3) ḥb3-ntrw* у *ḥnhw*⁷ – ничего не дает, так как здесь название ладьи – *bḥ-ntrw* (значение не ясно)⁸, а титул саккарского *ḥnh/*

⁴ Osing J. The Carlsberg Papyri 2. Hieratische Papyri aus Tebtunis I. Text. – Copenhagen, 1998. – S. 239(b), Anm. 1153-1154. IAET. №1450.

⁵ Goyon G. Le tombeau d'Ankhou à Saqqarah // Kêmi. №15. – Paris, 1959. – P. 20. Pl. 8(7). Глагол *ḥb3* «быть капитаном судна» отмечен и в Текстах пирамид (Пуг. 922с, 1143а, по изданию Sethe K. Die altägyptischen Pyramidentexte. Bd. 1-4. – Leipzig, 1908-1922).

⁶ Такие приемы встречаются не часто, но они характерны. Например, некий «дворцовый начальник трапезы» *sḥn.n-pth* назвал себя *hrp m msktt* «капитан в ладье заката» и *hrp m mḥndt* «капитан в ладье восхода» (IAET. № 2612, 2623) потому, что кормил Солнце (т.е. царя) ужинами и завтраками.

⁷ IAET. № 1352, 3374; HL4. – S. 265; и др.

⁸ Goyon G. Nouvelles inscriptions rupestres du Wadi Hammamat. – Paris, 1957. – P. 57-58, pl. 9.

ḥḥ.j/ jntj построен так, что иного чтения не предполагает: знак корабля в конце титула – название ладьи Сокара ḥnw, а знак корабля в середине титула либо детерминирует слово ḥ3w, либо предполагает чтение ḥ3w wj3 как отдельного сочетания. Наконец, основная часть титула – wḥ(jw) m ḥ3w – предполагает, что сам герой был «одним из капитанов», а не одним из кораблей...

Самостоятельного должностного титула *hrp* не существовало, хотя он часто употреблялся в общем значении – «управляющий, начальник, должностное лицо», в том числе по отношению к начальникам экспедиций, рабочих или военных отрядов⁹. Впрочем, изредка титул *hrp* все же употреблялся символически, т.е. выходил за пределы административной титульной терминологии, например, в аттестациях: *mrrw hrp.f nb* «любимый всяким своим начальником»¹⁰; *hrp mrwt.f* «начальник своей челяди»¹¹, *ḥzj.n hrpw.f* «уважаемый своими начальниками»¹², и многих

⁹ Fischer H.G. *Egyptian Titles of the Middle Kingdom. A Supplement to Wm. Ward's Index.* – New York, 1997². – P. 67 (1133, 1339); Quirke St. *Titles and Bureaux of Egypt 1850–1700 BC.* – London, 2004. – P. 82; Doxey D.M. *Egyptian Non-Royal Epithets in the Middle Kingdom. A Social and Historical Analysis.* – Leiden etc., 1998. – P. 357–358; HL4. – S. 968; HL5. – S. 1935; Богданов И.В. Бюрократическая терминология в титулах египетских чиновников Старого и Среднего царств // ВДИ 2, 2010. – С. 24; см. также P.Ermitage 1116B, 50 (издание: Helck W. *Die Prophezeiung des Nfr.tj. Textzusammenstellung.* – Wiesbaden, 1970. – S. 44).

¹⁰ Gardiner A.H., Peet E.T., Černý J. *The Inscriptions of Sinai. Pt. I. Introduction and Plates.* – L., 1952 (далее – Sinai I). – Pl. 21 (71); сходно: ibidem. – Pl. 34 (105): *jrj ḥzzt hrp.f nb* «выполняющий то, что нужно его господину».

¹¹ Firenze 1774 = 6365 (Bosticco S. *Le stele egiziane dall'Antico al Nuovo Regno.* – Roma, 1959. – Tav.18); ср. Берлев О.Д. Трудовое население Египта в эпоху Среднего царства. – Л., 1972. – С. 104; Doxey D.M. *Op.cit.* – P. 357.

¹² Wadi el-Hudi 11: Fakhry A. *The Inscriptions of the Amethyst Quarries at Wadi el Hudi.* – Cairo, 1952. – Pl. 12 B; Obsomer C. *Sésostris Ier. Étude chronologique et historique du règne.* – Bruxelles, 1995. – P. 624–625; ср. Seyfried K.-J. *Beiträge zu den Expeditionen des Mittleren*

других¹³. В одном хатнубском граффито титул употребляется для целой характеристики: *jnk hrp h(w)z(j) mhꜥw dwn drt n t(3)zt.fjw(.j) hrp(.j) hr-ꜥd m jswt(.j) šwj m zht nds* «я – начальник – строитель доверия(?), протягивающий руку своей команде, я руковожу повсюду на своих должностных местах, не избывая малого»¹⁴.

В эдикте Abydos III термины *wꜥbwt-hrp* «культовая служба для начальника» и *wꜥbwt-njswt* «культовая служба для царя» используются для обозначения служебных повинностей, помимо трудовой (*fꜣjt*), жрецов храма бога *hntj-jmntjw*¹⁵. Вероятно, она предполагала службу на иных культовых объектах на территории храма, сверх упомянутых в эдикте. Кстати, термин *wꜥbwt-njswt* является, в сущности, абстрактным понятием, выражающим совокупность обязанностей носителей широко распространенного титула *wꜥb njswt* (его женским эквивалентом был титул *hmt-ntr Njt* «жрица богини Нейт», с вариантами). Другой термин из эдикта Abydos III – *wꜥbwt-hrp* – отражения в титулатуре не получил.

С развитием социально-экономических отношений от титула *hrp* со значением «управляющий» и от глагола *hrp* «управлять» произошло несколько новых понятий, которые вошли в лексикон экономических отношений и социальной терминологии. Далеко не все термины сохранили свои новые

Reiches in die Ost-Wüste. – Hildesheim, 1981. – S. 27, 293, fig.7; Sadek Ashraf I. The Amethyst Mining Inscriptions of Wadi el-Hudi. Pt I: Text. – Warminster, 1980. – P. 29-30; idem. The Amethyst Mining Inscriptions of Wadi el-Hudi. Pt II: Additional Texts, Plates. – Warminster, 1985. – Pl.5.

¹³ Неполная сводка: Janssen J. De traditioneele egyptische autobiografie vóór het Nieuwe Rijk. D.1. – Leiden, 1946. – S. 144.

¹⁴ Надпись *wꜥwtj*: Hatnub Xb, 15, Taf.6. Гераклеопольский период. Ср. Schenkel W. Memphis – Herakleopolis – Theben. Die epigraphischen Zeugnisse der 7.-11. Dynastie Ägyptens. – Wiesbaden, 1965. – S. 90; Берлев О.Д. Трудовое население... – С. 92.

¹⁵ Toronto Royal Ontario Museum 905.2.120 (Goedicke H. Königliche Dokumente aus dem Alten Reich. – Wiesbaden, 1967. – S. 81, Abb.7); Х. Гедике (ibidem. – S. 84) трактует термины иначе.

значения надолго. Некоторые из них, в частности, появились и пропали в I Переходный период, в связи с ломкой местных административных структур, а некоторые эволюционировали с течением времени вплоть до XVIII династии.

Наиболее сложный пласт новой терминологии – экономический. В нем можно выделить ряд терминов, которые прошли сложный путь, прежде чем закрепиться в фискальном лексиконе Нового царства.

В источниках Среднего царства глагол *hrp* (r) встречается в значении «переводить, поставлять, передавать (куда-либо)» разную продукцию¹⁶. Как правило, контекст его употребления размыт: что это за поставки – добровольные, даннические, повинностные – не всегда ясно. Во всяком случае, с управлением термин не связан. Наиболее интересен текст стелы *mntw-wsr*, стк.5-7¹⁷: *hrp.n.j ḥbs r pr-ḥd jw jp m-ḥ.j m pr njswt* «я переводил ткани в казну, и это был налог от меня государству». На мой взгляд, здесь глагол *hrp* означает действие по переводу имущества в ведомство иного учреждения, в том числе – в качестве пошлины. Перед этим *mntw-wsr* перечисляет титулы: *jrj.n.j jmj-r3 šnwtj m jp jt-mḥw, jw jrj.n.j jmj-r3 rmt m-ḥ3w ḥ3w; jw jrj.n.j jmj-r3 jḥw, jmj-r3 ḥwt, jmj-r3 ʿ3w, jmj-r3 zrw, jmj-r3 š3w* «я исполнял должность начальника двух амбаров по налогу северным зерном, я исполнял должность начальника людей числом более 3 (или нескольких) тысяч, я исполнял должность начальника крупного и начальника мелкого скота, начальника ослов, начальника баранов, начальника свиней». Многие из этих титулов – фиктивные, а вводное выражение *jrj.n.j* «я исполнял (должность, функцию)» подразумевает, что даже известные титулы, вроде «начальник крупного и мелкого скота» (*jmj-r3*

¹⁶ Wörterbuch der ägyptischen Sprache. I-V. Blgst. I-V. Hrsg. von A.Erman und H.Grapow. – B., 1982⁴. (далее - Wb.) III. – S. 327; HL5. – S. 1935. Ссылка в словаре староегипетского (HL4. S. 968) на Тексты пирамид (Руг. 1156a) не верна, здесь *hrp* значит «управлять».

¹⁷ MMA 12.184: Ransom Williams C. L. The stela of Menthu-weser. The Metropolitan Museum of Art. – New York, 1913. – P. 18. Pls.1-2. Cp. Obsomer C. Sésostris Ier. – P. 568.

jḥw, *jmj-r3* ^{ḥwt}), *mntw-wsr* тоже фактически, как государственный чиновник, не носил. На самом деле все имущество, животные и люди принадлежали его собственному огромному хозяйству, но он так отличился, поставляя подати и налоги государству, что решил и всю свою успешную деятельность в качестве домохозяина и помещика (*jmj-r3 pr*) представить так, как будто он реально состоял на государственной службе¹⁸.

В другом тексте Среднего царства, напротив, говорится не о поставках, а о переводе под управление одного учреждения культового имущества другого¹⁹: *jnw mdt nt ḥtp-ntr sbk šdtj ḥrp hr ḥtp-zj-nj-wsrt m3ḥ[rw]* «передача скотобазы из жертвенного имущества Себека Файюмского»²⁰, переведенного в ведомство города *ḥtp-z-n-wsrt m3ḥ[rw]*». По поводу понимания этой строки, а точнее, формулы *ḥrp hr*, ходит много мнений²¹. Вероятно, имущество бога Себека изначально было вверено в управление города *ḥtp-zj-nj-wsrt*, за что он отдавал долю в пользу храма Себека, центра столицы нома – Файюма. Таким образом, новое значение глагола *ḥrp* «переводить под управление» оказалось близко старому – «управлять». При этом различия между свидетельствами P. Berlin 10203rto и стелы MMA 12.184²²,

¹⁸ Ср. Берлев О.Д. Общественные отношения в Египте эпохи Среднего царства. – Л., 1978. – С. 44.

¹⁹ P. Berlin 10203rto (Kaplony-Heckel U. Aegyptische Handschriften. Teil I / Hrsg. von E. Lüddeckens. – Wiesbaden, 1971. – S. 105 (243)). Иллахун.

²⁰ Выражаю искреннюю благодарность М.Э. Рабинович за ценные консультации по этому вопросу.

²¹ К переводу выражения *ḥrp hr*: Luft U. The Ancient Town of El-Lāhûn // Lahun Studies, ed. S. Quirke. – New Malden, 1998. – P. 21: «to direct the attention to»; Wegner J. The Mortuary Temple of Senwosret III at Abydos. – New Haven–Philadelphia, 2007. – P. 331: «administered/controlled by» (здесь же – обзор мнений); Zecchi M. Sobek of Shedet: The Crocodile God in the Fayyum in the Dynastic Period. – Umbria, 2010. – P. 34: «supervised by (?)»; и др.

²² Интерпретация характера поставок *ḥrp* в других подобных источниках неоднозначна, например: Louvre C 167, стк.10 (Moss

условны. На стеле *mntw-wsr* сказано о поставках продуктов в качестве пошлины, а в документе из Иллахуна – об утверждении такой практики на объекте, взявшем храмовое имущество в пользование.

Но и на этом эволюция термина не прекратилась. Ближе к началу XVIII династии установилось новое значение глагола *hrp* – «платить подать», а также термин *hrpt* «пошлина, подать»²³. Чиновничьи биографические надписи Нового царства доносят сведения фискального характера, некоторые из них содержат косвенные параллели к P. Berlin 10203rto. Речь идет о соотношении терминов *jnw* «дань» и *hrpwt* «подать» в контексте докладов о поставках из-за границы. Как правило, форма таких сообщений стандартна: *šzp/ mzf(w) jnw NN ... hrpwt NN*: «сбор дани (от таких-то стран) и податей (от таких-то стран)»²⁴. Для Египта употреблялась иная формула (в основном, в титуле): (*zš*) *hsb*

R.L.B. Two Middle-Kingdom Stelae in the Louvre // Studies presented to F. Ll. Griffith. – London, 1932. – P. 310-311. Pl. 47); Sinai 53, стк. 14 (Sinai I. Pl. 17 (53); Al-Ayedi A. R. Stela Sinai 53: A New Perspective // Studies in honor of Ali Radwan, eds. Kh. Daoud, Sh. Bedier, S. Abd El-Fatah. Vol. I. – Cairo, 2005. – P. 57-63), и др. См. также: HL5. S. 1935.

²³ Wb III. S. 329,7-9; наиболее ранние источники: Habachi Labib. The Second Stela of Kamose and his Struggle against the Hyksos Ruler and his Capital. – Glückstadt, 1972. – P. 38; титул *z3-p3-jr* (Malek J. An Early Eighteenth Dynasty Monument of Sipair from Saqqâra // JEA. – Vol. 75 (London, 1989). – P. 66. Яхмос I): *hrj-šzp b3kt t3wj hrpt šmꜥw t3-mꜥw* «заведующий сбором (продукции от) повинностей двух земель и податей юга и севера» (к титулу, с вариантами: Wb. III. – S. 329,9; Urk. IV. S., 1402,10; 1578,16; 1514,1 (изд. Urkunden der 18. Dynastie. Hrsg. von Helck W. Hefte 17-22. – Berlin, 1955-1958. – S.1227 ff.); Beinlich H. Eine Stele des Nebseni und des Sobekmose von Er-Rizeikat // Studien zur Altägyptischen Kultur. Bd. 19. – Hamburg, 1992. – S. 46, Anm.17, Taf.6; и др.

²⁴ Hallmann S. Die Tributszenen des Neuen Reiches. – Wiesbaden, 2006. – S. 12, 106, 143-144, 171, 204, 291, 294, и др.

b3kwt t3wj hrpwt šmꜥw mḥw: «(писец-)учетчик повинностей двух земель и податей юга и севера»²⁵.

Как правило, стандартное сочетание *hrpwt NN* означает «поставки из страны NN», однако встречаются и примеры с некоторыми формальными нарушениями, которые позволяют уточнить значение термина. Прежде всего, важен текст из гробницы *z3-mwt*: *m33 jnw nw wh3t hrpwt r hwt-ntr n [jm]n m n3 n k3nw* «смотр дани из оазиса и поставок в храм Амуна из виноградника»²⁶. В этом отчете смешались два близких термина – *hrpwt* «подать» и *hrpt* «перевод в ведомство»: во 2-й части говорится о поставках в храм, но не ясно, откуда, а между тем, в массе других текстов *jnw* и *hrpwt* употребляются, как правило, в качестве разных типов поставок из разных же мест. Далее в той же надписи и вовсе говорится о *b3kt rhjt š3t wrt hrpwt njswt nht njswt bjty Nb-m3ꜥt-Rꜥ* «повинностях многочисленного плебса и податях победоносного царя – царя Верхнего и Нижнего Египта Небмаатра». Царь не может выступать субъектом поставок, несмотря на стандартный контекст, значит, здесь опять смешение двух терминов: «податей» и «того, что поставлено под управление» царя (что, в сущности, одно и то же, поскольку в данном сочетании с любой перспективы царь оказывается получателем этих податей).

Наконец, в гробнице *pw-jm-rꜥ* вместо обычного в контексте докладов о сборе податей *hrpwt* «поставки» также стоит термин *hrpt* «поставленное под управление»: *šzp.. jnw n wh3t rsjt mḥtt hrpt n nb r hwt-ntr n [Jmn nb nswt t3wj hntj Jpt-jswt]* «сбор ... дани из южного и северного оазиса и того, что поставлено под управление в пользу господина в храм

²⁵ Al-Ayedi Abdul Rahman. Index of Egyptian administrative, religious and military titles of the New Kingdom. – Ismailia, 2006. – № 1496, 1888.

²⁶ TT A24: Manniche L. Lost Tombs. A study of certain Eighteenth dynasty monuments in the Theban necropolis. – New York–London, 1988. – P. 98. Cp. Eichler S.S. Die Verwaltung des «Houses des Amun» in der 18. Dynastie. – Hamburg, 2000. – S. 131-132.

[Амуна владыки тронов двух земель из Карнака]»²⁷. Как правило, *hrpt n* читают как относительную форму: «überwiesen vom Herrn»²⁸, «die der Herr dem Tempel des Amun übergeben hat»²⁹, «which the sovereign directed»³⁰ и т.п., однако этому чтению противоречит несоответствие рода и числа двух слов: *jnw... hrpt*. Следовательно, царь не выступает даже объектом поставок, ибо под словом *nb* «господин» имеется в виду бог Амун, а принятый синтаксис довольно стандартной надписи объясняется различиями в нюансах значений термина *hrpt* «подать» в данном контексте. Интересно, что после Аменхотепа III фискальный круг значений лексемы *hrp* в надписях становится более формальным: остался, например, глагол *hrp* «приносить дары». Этот и другие, более мелкие вопросы выходят за пределы данного исследования.

Отмечу вдобавок еще один момент, интересный с точки зрения опасности ложной этимологии. На стеле Аменхотепа II словом *hrpjt* называется стадо в 60 голов быков, которое царь захватил у врага и гонит в лагерь³¹. Казалось бы – налицо связь с исконным значением *hrp* «гнать стадо». Между тем оно наверняка означает здесь военную добычу, как эквивалент дани³², захваченного у азиатов имущества. Слово *hrpw* в значении «стадо» появилось гораздо позже, при

²⁷ Davies N. de G. The tomb of Puyemrê at Thebes. – New York, 1922. – Vol. 1. Pl.30.4; cp. Urk. IV. S. 523,7 (изд. Urkunden der 18. Dynastie. Hrsg. von K.Sethe. Hefte 1-16. – Leipzig, 1906-1909. – S.1-1226).

²⁸ Eichler S.S. Die Verwaltung... – S. 120.

²⁹ Hallmann S. Die Tributszenen. – S. 168.

³⁰ Morris E. The Architecture of Imperialism: military bases and the evolution of foreign policy in Egypt's New Kingdom. – Leiden, 2005. – P.142.

³¹ JdE 86763: Urk. IV. S. 1304,14.

³² Так: Klug A. Königliche Stelen in der Zeit von Ahmose bis Amenophis III. – Turnhout, 2002. – S. 247; хотя есть и другие мнения, см. например: Lorton D. Terminology Related to the Laws of Warfare in Dyn. XVIII // Journal of the American Research Center in Egypt. – Vol. 11 (1974). – P. 63.

Рамессадах, а распространилось при XXV династии³³. Вполне вероятно, что этимологически это слово связано не с исконным глаголом «вести, погонять (стадо)», а с фискальным термином *hrp* «платить пошлину», т.е. так называли скот, находившийся под управлением какого-либо учреждения, которое за это осуществляло государству или иному учреждению-кредитору поставки скота.

Помимо экономических неологизмов, образованных от основы *hrp*, в эпоху Среднего царства получили распространение и новые социальные термины, образованные непосредственно от титула *hrp*. Строго говоря, еще в ряде титулов Древнего царства встречается слово *hrp(w)*, которое обычно переводят как «начальники» ('directors' и т.п.)³⁴, но реально оно значит или «управление», или «команда, группа подчиненных»³⁵. В текстах же I Переходного периода вошли в

³³ Wb. III. S. 329,15; Vernus P. Inscriptions de la Troisième Période Intermédiaire (I). Les inscriptions de la cour péristyle nord du VIe pylône dans le temple de Karnak // BIFAO. – T. 75 (Le Caire, 1975). – P. 49, 51; Darnell J.C. The Inscription of Queen Katimala at Semna: Textual evidence for the origins of the Napatan state. – New Haven, Conn., 2006. – P. 40-41. Pls.4-8, стк.9; Collombert Ph. Par-delà Bien et Mal. L'inscription de la reine Katimala à Semna // Kusch. Vol. XIX. – Khartoum, 2003-2008. – P. 204-205, n.ii.

³⁴ IAET. № 716-719, 1078, 2703 (с несколькими несуществующими титулами *K3j*, ибо титулов *jmj-r3 hrp(w) zš(w) nb m rhjt/ mr(f)t*, его простой вариант, без *jmj-r3*, и *jmj-r3 hrp(w) zš(w) ʕ-njswt* он не носил; ср. также: Piacentini P. Les scribes dans la société égyptienne de l'Ancien Empire. Vol. I. Les premières dynasties. Les nécropoles memphites. – P., 2002. – P. 484-485), 735 (2676-2677); Fischer H.G. Varia Nova. – New York, 1996. – P. 17, n.21; добавить титул *ʕnh-m-ʕ-R ʕ jmj-r3 hrp(w) zš(w)* «начальник управления писцов» (G 7837+7843: www.gizapyramids.org/A7554_NS; A7555_NS).

³⁵ В том же значении употреблено понятие *hrpw pr-dt* «команда подчиненных дома вечности» (Steindorff G. Das Grab des Ti. – Leipzig, 1913. – Taf.80 = Épron L., Daumas F., Goyon G. Le tombeau de Ti: dessins et aquarelles. Fasc.1. – Le Caire, 1939. – Pl.47); иначе: Перепелкин Ю.Я. Частная собственность в представлении египтян Старого царства. – М.-Л., 1966. – С.83: «руководители дома д.т»; IAET. № 2751.

употребление абстрактный термин *hrpjt* «управление» и собирательное понятие *hrp(w)t*³⁶. Последний титул³⁷ Г.Дж. Фишер трактует как «подведомственные (люди)». В тексте стоит аттестация – *sb3 n hrpt.f*, которую, казалось бы, можно понять буквально – «учитель своим подчиненным», но на самом деле термин *sb3* носит здесь иной, бюрократический характер – «назначать задание», таким образом, *hwj-sbk/d33* называет себя «назначающим (задания) своим подчиненным». Возможно, они названы таким странным образом потому, что этой группе он назначал повинности (*hrpt*). Таким образом, бравый воин, служивший в Ханаане, возможно, хвалится лишь тем, что вовремя собирал поборы со своих подданных. Как считается, фискальное содержание сохранилось и в социальном термине XIX династии – *hrpt* «люди, подлежащие податному обложению»³⁸ – но оно само по себе загадочно. Является ли аттестация *hwj-sbk/d33* ранним свидетельством о *hrpt* как особой экономической группе, сказать трудно.

И последний изучаемый здесь аспект развития термина – административного характера: о связи титула *hrp* с изначальным управлением некоей вотчиной или округом, что

³⁶ Источники по обоим терминам: Fischer H.G. *Varia*. – New York, 1976. – P. 62-63, n.19 (к чтению титула на стеле *mntw-htp(.j)* ср. Obsomer C. *Sésostri Ier*. P. 609); HL4. S.978; HL5. S. 1939. к текстам CG 20764: Vernus P. *Études de philologie et de linguistique (V) // Revue d'égyptologie*. T.37. – Paris, 1986. – P. 141-142. Pl.16; Russo B., Abd El Samie. *Due frammenti di stele votive da Gebelein // Aegyptus. Rivista italiana di egittologia e di papirologia*. Anno 82, No. 1/2, (Milano, 2002). – P. 29-30.

³⁷ Стела *hwj-sbk/d33* (BM 249 [1213], стк. 6): Simpson W.K. *The Terrace of the Great God at Abydos: The Offering Chapels of Dynasties 12 and 13*. – New Haven and Philadelphia, 1974. – Pl. 31 (ANOC 69.2). Сенусерт III.

³⁸ Wb. III. S. 329.11; ср. избранные переводы термина *hrpt*: Kitchen K.A. *Ramesside Inscriptions, Translated and Annotated. Translations*. – Vol. II: *Ramesses II, Royal Inscriptions*. – London, 1996. P. 171: «employees»; Spalinger A.J. *The great dedicatory inscription of Ramesses II: a Solar-Osirian Tractate at Abydos*. – Leiden, 2009. – P.70: «workers».

нашло отголоски и в титулатуре, и в повествованиях Древнего – Среднего царства. Согласно некоторым параллельным изречениям из Текстов саркофагов³⁹, глагол *hrp* был синонимом глагола *sšm* «вести». Образованное от этого глагола существительное *sšmw* – «вождь, руководитель», вошло в обиход в значении «начальник» в эпоху Среднего царства, хотя в административной терминологии оно почти не употреблялось. В составе некоторых титулов Древнего царства встречается титул *sšm* (субстантивированный part. perf. activi, т.е. «вождь»), но позднее слово *sšmw* «руководитель» не ему обязано своим происхождением, хотя и имеет то же значение. Образование существительного от перфектного причастия – явление, характерное именно для титулов, среднегипетское же слово *sšmj/ sšmw* – общее понятие, эпитет. Самый известный староегипетский титул с компонентом *sšm* – *sšm-t3* «вождь земли» – известен в основном из ранних источников⁴⁰. Он был связан с территориальным управлением.

В связи с этим интересен тот факт, что в титуле *jmj-r3 w* «начальник округа»⁴¹ термин *w* «округ» еще в I Переходный период – начале 12 династии сочетался со знаком *hrp*. Сочетание *hrp* + *w* засвидетельствовано также в интересном контексте надписи *ḥnhtj.fj* в Моалла, III, 1-7⁴², где оно тоже

³⁹ CT II 124 g/h, IV 164i/j, VI 301 k/l, VI 382 r/s, 383 a/b (по изданию: de Buck A. The Egyptian Coffin Texts I-VII. – Chicago, 1935-1961).

⁴⁰ Martin-Pardey E. Untersuchungen zur ägyptischen Provinzverwaltung bis zum Ende des Alten Reichs. – Hildesheim, 1976. – S.57 ff. (здесь же – критика Х. Гёдики, предлагавшего переводить *sšm* как «разделяющий»); IAET. № 3603 ff.; Martinet E. Le nomarque sous l'Ancien Empire. – Paris, 2011. – P. 129-130.

⁴¹ Russo B. The territory *w* and related titles during the Middle Kingdom and Second Intermediate Period. – London, 2010. – P. 1-23 (включая неизданное, плохо изданное или сомнительное); Stefanović D. Review: Barbara Russo, The Territory *w* and Related Titles during the Middle Kingdom and Second Intermediate Period // JEA 97 (2011). – P. 273-276.

⁴² Vandier J. Mo'allalla. La tombe d'Ankhtifi et la tombe de Sébekhotep. – Le Caire, 1950. – P. 206. Pl.18.

следует читать как *w* «округ»⁴³, а весь текст – понимать иначе, чем предлагалось многими исследователями⁴⁴. Понятие *w* обозначало округ города или его центра, находящийся под особой административной опекой⁴⁵ (откуда и отрицательная частица *w* – «сфера» действия или лица). Прежде всего, под «округом» подразумевался храм как культовый центр, ядро города⁴⁶. В эпоху Древнего царства термин *w* мог обозначать центр или недра пустыни (*w h3st*) или же ядро отряда (*w ʕpr*)⁴⁷.

В надписи *N(j)-s(w)-h(w)(j)* I Переходного периода встречается вариант титула «начальник округа» – *jmj-r3 w*

⁴³ Willems H. Crime, cult and capital punishment (Mo'alla Inscription 8) // JEA 76 (1990). – P. 29, 31; Russo B. The territory *w*... – P. 60-61.

⁴⁴ Cp. Vandier. Op. cit. – P. 213; Fischer H.G. Notes on the Mo'alla Inscriptions and Some Contemporaneous Texts // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 57. – Wien, 1961. – P. 65-66; Schenkel W. Memphis – Herakleopolis – Theben. – S. 51; Brovarski Ed. The Inscribed Material of the First Intermediate Period from Naga-ed-Dêr. Ph.D. – Ann Arbor, 1989. – P. 811; Doret E. Ankhtifi and the Description of His Tomb at Mo'alla // For His Ka. Essays Offered in Memory of Klaus Baer. Ed. by D.P. Silverman. – Chicago, 1994. – P. 80-81.

⁴⁵ См. также: Russo B. The territory *w*... – P. 60 ff.; Поучение Мерикара E 88, E 101 (по изданию Quack J.F. Studien zur Lehre für Merikare. – Wiesbaden, 1992. – S.183, 187); и др.

⁴⁶ См. также среднегипетские титулы *jmj-z3 nj knbtj nj w* «сменщик окружного чиновника», *knbtj nj w* «окружной чиновник», *z3 nj knbtj nj w* «писец окружного чиновника» (HL5. S. 243, 2526, 2341; Franke D. Drei neue Stelen des Mittleren Reiches von Elephantine // MDAIK. 57 (2001). S.26-30, Anm.40. Taf.7 (K8135); и др. (Russo B. The territory *w*... P. 36-59). Примечательно также средне- и новоегипетское написание названия округа (*w*) города *pkr* (территория древнейшего некрополя Умм эль-Кааб): Meeks D. Année lexicographique. T.1 (1977). – Paris, 1980. – P. 77; Gomaà Farouk. Die Besiedlung Ägyptens während des Mittleren Reiches I. Oberägypten und das Fayyum. – Wiesbaden, 1986. – S. 214; Russo B. The territory *w*... – P. 64, 77.

⁴⁷ Богданов И.В. Староегипетская бюрократическая терминология в документации // ВДИ №4. 2008. – С.26, 33.

ḥwwt «начальник округа со свободой от налогов»⁴⁸, где сочетание *w ḥwwt* можно легко сопоставить с выражением *njw t n(j)t ḥwwt* «город, свободный от налогов» Коптосских декретов царя Неферкара. Титул *jmj-r3 ḥwwt* «начальник объектов, освобожденных от налогов» известен из источников Древнего – Среднего царства⁴⁹. В титуле *jmj-r3 w ḥwwt* «начальник округа, свободного от налогов» под «округом» подразумевается, вероятно, храм. Далее в той же надписи *N(j)-s(w)-ḥw(j)* вновь упоминается «округ»-*w* в контексте: «я повязал (головную) повязку во всем моем округе» (*t3z.n.j mdḥ m w r-dr.f*). Обычно выражение *t3z mdḥ* употребляется в значении «входить в возраст»⁵⁰. Здесь употребление наречной группы *r-dr.f* кажется неуместным и обычно объясняется формализмом. Однако пример со стелы *ḥntj-k3w(j)-ppj*⁵¹: [*sk*] *w(j) m ḥwnw t3z mdḥ m ḥr(j)-jb wrw* «...когда я был еще юношей, повязавшим (головную) повязку среди князей» – показывает, что инициация молодого чиновника происходит в некоем «своем кругу». Вероятно, и *N(j)-s(w)-ḥw(j)* был введен

⁴⁸ Hara эд-Дейр; Cairo JdE 48032: Fischer. Notes on the Mo'alla Inscriptions... – P. 73-75, fig.1; Schenkel W. Memphis – Herakleopolis – Theben. – S. 190-191 (275)); Brovarski Ed. The Inscribed Material... – P. 810-813. Г.Дж.Фишер и др. понимали этот титул иначе, ср. Russo B. The territory w... – P. 27-28.

⁴⁹ Boston MFA 25.680: Fischer H.G. Inscriptions from the Coptite nome. Dynasties VI-XI. – Roma, 1964. – P. 107. Pl. 36 (43) (реконструкция); HL5. S. 225; Collier M., Quirke S. The UCL Lahun papyri. 3. Accounts. Oxford, 2006. – P. 317 (Index); и др.

⁵⁰ Staehelin E. Untersuchungen zur ägyptischen Tracht im Alten Reich. – Berlin, 1966. – S. 24-30; Feucht E. Das Kind im Alten Ägypten. Die Stellung des Kindes in Familie und Gesellschaft nach altägyptischen Texten und Darstellungen. Frankfurt – New York, 1995. – S. 238-245; HL4. S.580; HL5. S. 1172; добавить: Abd El-Gelil Mohammed, Saadani Adel, Raue D. Some Inscriptions and Reliefs from Matariya // MDAIK 52 (1996). – P. 145-147, fig.22a. Taf.28a.

⁵¹ Denkmäler der Oase Dachla. Aus dem Nachlass von Ahmed Fakhry. Bearbeitet von J. Osing, M. Moursi, Do.Arnold, O. Neugebauer, R.A. Parker, D. Pingree und M.A. Nur-el-Din. – Mainz am Rhein, 1982. – S. 29, 32, Taf.6, 60.

в должность в присутствии «всего своего круга», т.е. подведомственных ему чиновников.

Впоследствии сложный знак *hrp* + *w* превратился в идеограмму (*hrp*) с чтением *w*⁵². Вывести на основании примеров смешения терминов *hrp* < *w* универсальное значение «администратор территории (работ, учреждения, людей)» для титула *hrp* невозможно. Однако показательна сама история орфографии термина *w*, восходящего к понятию «управление номом».

Термин *w* в особом значении «имущество, полученное управлением» известен из Поучения Птаххотепа Р98⁵³ в наставлении о несправедливо заработанной собственности: *dd w z(j) w jt.j pw* «и никому нельзя будет сказать: ‘это – округ моего отца’»⁵⁴. Таким образом, административный термин

⁵² Источники Среднего царства: Quirke. *Titles and Bureaux...* – P. 108f.; HL5. – S. 212 (объединяет титулы с разными знаками, см. также: *ibidem*. – S. 585); Russo B. *The territory w...* – P. 9 ff. По поводу старого чтения среднеегипетских титулов с элементом *w* в виде знака «жезл» и его исправления см. Clère J.J. *Une stèle familiale abyénienne de la XIIe dynastie* // BIFAO 85 (1985). P. 79-80; Willems. *Op. cit.* – P. 31; Fischer. *Egyptian Titles...* – P.47-48 (307), 79 (1545); Russo B. *The territory w...* *passim*.

⁵³ Žába Z. *Les Maximes de Ptahhotep*. – Prague, 1956. – P. 24.

⁵⁴ Ф. Юнге предполагает двойное отрицание *w*: Junge F. *Die Lehre Ptahhoteps und die Tugenden der altägyptischen Welt*. Freiburg – Göttingen, 2003, 191, 215, но он не учитывает варианта L₂: *dd w z(j) (j)ht jt.j pw* «и никому нельзя будет сказать: ‘вот – имущество моего отца’». 3. Жаба переводит слово *w* в этой фразе как территория (Žába. *Les Maximes de Ptahhotep*. – P. 74), а П. Верньюс – как «вотчина» (Vernus P. *Sagesses de l’Egypte pharaonique*. 2e édition revue et augmentée. – Arles, 2010. – P. 114-115, 154, n.77), со ссылкой на CG 20538, II, стк.24 (стела *shtp-jb-R^c*, по фотографии: Grab- und Denksteine des Mittleren Reichs. Th. 1-4. Hrsg. von H.O. Lange und H. Schäfer. – Berlin, 1902-1925. – Bd.4. Pl. 40): *mn msw.tn hr w.tn mrw.tn nht(.wj) šw m hmw.tn* «(почитайте своих городских богов), чтобы ваши дети остались в вашем округе, а ваши родные жили без чужаков»; ср.: CG 20539, I, b, стк.2: *wpp w r snnw.f* «отделяющий округ от своих соседей» (см. также: El-Sayed Ramadan. *A propos de la statue de Pasar* CG. 630 au Musée du Caire // BIFAO 80 (1980). –

пребывал в лексиконе частных собственников как обозначение «вотчины», в которой они живут, и достояние которой перейдет их наследникам.

Подведём итоги. Титул *hrp*, как обозначение управленца, сыграл большую роль для образования разнообразных социальных и экономических терминов. В экономической сфере он повлиял на формирование ряда терминов прежде всего фискального характера. В социальной сфере он использовался в основном для обозначения начальника корпорации, управляемой как организованная группа. Ждут исследования прочие сложные аспекты изучения титула *hrp*: различие знаков *hrp* и *sh̄m* в титулах, значение титула *hrp hr njswt* и другие.

P. 220-221, n. a, c. Pl.48; Simpson W.K. Mentuhotep, Vizier of Sesostris I, Patron of Art and Architecture // MDAIK 47 (1991). – P. 333, n.19; Russo B. The territory w... – P. 63, cp. Obsomer C. Sésostris Ier. – P. 349; Doxey D.M. Op.cit. – P. 84: читают *w* как *hrp*); Поучение верноподданного 7.4/5 (по изданию: Posener G. L'Enseignement loyaliste. – Genève, 1976. – P.98-99): *w* – параллель к *nst* «должностное владение»(?) (не учтено в книге Б. Руссо, как и Поучение Мериара; в интерпретации Поучения Птаххотепа P98 она также колеблется).

П.А. Майборода

**Полеміка Кирила Александрійського
з Юліаном Відступником**

Стаття присвячена аналізу полеміки александрійського патріарха Кирила з останнім язичницьким імператором Юліаном Відступником. Автор розглядає твір Кирила «Проти нечестивого Юліана», який не піддавався ґрунтовному аналізу у вітчизняній історіографії. Автор доводить: арсенал прийомів, використаний отцем церкви свідчить, що Кирило був вельми ерудованою особою як на свою епоху, однак догматичність заважала йому усвідомити сутність язичницьких аргументів проти християнства.

Дослідження періоду пізньої античності набирає все більшої популярності. Стара антична цивілізація у цей період вже не могла повною мірою відповісти на суспільні запити, що швидко змінювалися, й місце старих культів займали нові, здебільшого ті, що прийшли зі Сходу¹. Найбільш популярним серед таких культів згодом стало християнство, яке не тільки давало відповіді на актуальні питання, але й з часу Міланського едикту Константина намагалося монополізувати право на істину. Природно, це викликало спротив з боку язичництва. Протистояння між адептами двох культів, яке відбувалося, насамперед, на аренах амфітеатрів², у християнських базиліках³, у покоях імператорів⁴, на вулицях найбільших міст⁵, відбилося також у літературній полеміці.

¹ У популярному античному романі «Метаморфози» описується навернення головного героя до одного з таких культів – поклоніння Ісіді. – Див.: Апулей. Метаморфози, или Золотой осел // Пер. М. Кузмина, прим. С. Маркиша. – М., 1969.

² Спочатку леви роздирали християн, а потім християни закривали амфітеатри. – Див.: Гиббон Э. История упадка и крушения Римской империи / Пер. с англ. В.Н. Неведомского. – М., 2001. – С. 357–358.

³ Наприклад, полеміка Амвросія Медіоланського щодо Олтаря Перемоги. – Див.: Казаков М.М. «Алтарь Христа не принимает твоих даров, потому что ты принёс жертву алтарю идолов» // Казаков М.М. Епископ и империя: Амвросий Медиоланский и

Одною з найбільш відомих та цікавих робіт, які були спрямовані проти християнства, стала праця імператора Флавія Клавдія Юліана (361–363)⁶. В значній мірі інтерес до твору «Проти галілеян» обумовлюється масштабом постаті язичницького імператора. За свідченням Григорія Назіанзіна⁷, відступник від християнства, що вже в дорослому віці навернувся до язичництва, він міг дискутувати з християнами ґрунтовно, на основі отриманих колись знань. Відлуння резонансу, який викликала праця «останнього язичницького імператора», все ще звучало й через століття, коли александрійський єпископ Кирило (376–444 pp.) написав свій твір «Проти нечестивого Юліана»⁸. За іронією долі, цей твір, який мав позбавити гостроти найбільш влучні інвективи Юліана, став фактично єдиним джерелом для знайомства,

Римская империя в IV веке. – Смоленск, 1995. – Режим доступа: <http://biblicalstudies.ru/Books/Kazak27.html> (12.02.14).

⁴ У часи Констанція I одним з головних супротивників майбутнього останнього язичницького імператора Юліана був препозит царської почивальні Євсей. – Див.: Аммиан Марцеллин. Римская история / Пер. с лат. Ю.А. Кулаковского и А.И. Сонни под ред. Л.Ю. Лукомского. – СПб., 1994. – XIV, 11, 1.

⁵ В Александрії, наприклад, натовп забив до смерті язичницю Гіпатію – одну з найосвіченіших жінок свого часу. – Див.: Сократ Схоластик. Церковная история / Пер. СПбДА под ред. И.В. Кривушина. – М., 1996. – VII, 15.

⁶ Юлиан // Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. – М., 1990 [первое издание 1935]. – Режим доступа: <http://sno.pro1.ru/lib/ran/3-7.htm> (13.02.14).

⁷ Слово 4. Первое обличительное слово на царя Юлиана // Григорий Богослов. Собрание творений в 2-х томах / Пер. с древнегреческого Московской духовной академии. – Т.1. – Мн.-М., 2000. – С.78–148.

⁸ Sancti patris nostris Cyrilli Alexandriae archiepiscopi pro Christiana religion, adversus Julianum imperatorem libri decem [interpretibus Nicolao Borbonio et Joanne Auberto. Denuo recensuit et post Juliani imp. Opera edidit Ezechiel Spanhemius. Lipsiae, 1676, fol.] // PG, 76: S.P.N. Cyrilli Alexandriae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia; cura et studio Joannis Auberti... - Parisiis: Apud Fratres Garnier editors, 1863. – P. 489–1058.

хоча б і у фрагментарному вигляді, з твором язичницького імператора, чия праця не збереглася до нашого часу.

Наукове дослідження зазначеного твору Кирила було започатковано ренесансним вченим Й. Еколампадієм (Johannes Oecolampadius)⁹, якому належить латинський переклад втраченого грецького оригіналу¹⁰. В подальшому текст неодноразово перевидавався; найбільш поширеним виданням залишається те, що містить грецька «Патрологія» Ж.-П. Міня. Що стосується дослідження окремого видання тексту роботи Юліана, то досі найкращою є праця німецького вченого XIX ст. К. Ноймана¹¹.

У XX ст. твір Кирила викликав інтерес дослідників у різних аспектах: одних цікавило рясне цитування герметичних та платонічних джерел¹², інших – критика Юліаном Старого заповіді, а також структура його філософської аргументації¹³.

Втім, на наш погляд, приділяється недостатньо уваги твору самого Кирила. Адже саме розгляд вивчення позиції обох полемістів дозволяє побачити специфіку пізньоантичного міжрелігійного діалогу¹⁴, виявити

⁹ *Contra Julianum apostatam pro religio Christiana // Operum divi Cyrilli / Tr. Johannes Oecolampadius.* – V.3. – Basel, 1528. – P. 1- 99.

¹⁰ Malley W.J. *The Contra Julianum of St. Cyril of Alexandria and St. Peter Canisius // Theological Studies.* – 1964. - № 25. – P. 70–74.

¹¹ *Juliani imperatoris librorum contra Christianos quae supersunt [insunt Cyrilli Alexandrini. Fragmenta Syriaca ab Eberhardo Nestle edita] / Collegit, recensuit, prolegomenis instruxit Carolus Joannes Neumann.* – Lipsiae, 1880.

¹² Див. напр.: Шабуров Н.В. Кирилл Александрийский и герметизм // Мероэ. – Вып.4. – М., 1989. – С. 220–227.

¹³ Див. напр.: Riedweg Ch. *With Stoicism and Platonism against the Christians: structures of philosophical argumentation in Julian's Contra Galilaeos // Hermathena.* - № 166. – 1999. – P. 63–91; або: Cook J.G. *The interpretation of the Old Testament in Graeco-Roman Paganism // Cook J.G. – Tubingen, 2004. – P. 248–339.*

¹⁴ Щодо дослідження діалогу в літературознавстві див.: Бахтин М.М. *Эстетика словесного творчества / Сост. С.Г. Бочаров,*

горизонтальні та вертикальні зв'язки між різними мислителями¹⁵, зрозуміти сутність їх ідей. Цей діалог дає можливість прояснити позицію християнства щодо язичницьких інтелектуалів та конкретизувати питання, якою мірою християни наслідували античну цивілізацію.

Метою даної статті є аналіз вступних зауважень Кирила до полеміки з Юліаном, що міститься у II книзі «Проти нечестивого Юліана». Особливу увагу буде приділено специфіці аргументації Кирила, а також вивченню тих джерел, які він використовував, сперечаючись з язичницьким імператором.

Свою книгу «Проти нечестивого Юліана» Кирило Олександрійський починає із звертання до читача з бажанням позначити свою позицію щодо важливості стародавніх авторів: «Нас та чи інша [людина – П.М.] могла б засудити, говорячи: «Що ж ти, починаючи захист християнських догматів... не прийняв... рішення постійно слідувати цим шляхом, а... заплутав самого себе перевіркою генеалогій та боязким дослідженням грецьких та єврейських думок?»¹⁶

На це можливе обвинувачення у захопленні нехристиянськими авторами Кирило відповідає, що й Юліан також постійно до них звертається, щоб, немов асирійський цар Рабсак¹⁷, «знушатися в своїй розбещеній та лайливій промові над славою Бога»¹⁸. Таким чином, звернення Кирила

примеч. С.С. Аверинцев и С.Г. Бочаров. – М., 1979. – Режим доступа: <http://teatr-lib.ru/Library/Bahtin/esthetic/> (15.02.14).

Щодо можливості використання ідей, запропонованих М. Бахтіним, в історії див.: Баткин Л.М. Европейский человек наедине с собой. Очерки о культурно-исторических основаниях и пределах личного самосознания: Августин. Абельяр. Элоиза. Петрарка. Лоренцо Великолепный. Макьявелли. – М., 2000.

¹⁵ Щодо важливості цих зв'язків в історії думки див. вже класичне дослідження: Коллинз Р. Социология философий. Глобальная теория интеллектуального изменения / Пер. и примеч. Н.С. Розов и Ю.Б. Вертгейм. – Новосибирск, 2002.

¹⁶ PG, 76. – Col. 558.

¹⁷ 4-ая Царств, 18:17-35.

¹⁸ PG, 76. – Col. 558.

Олександрійського до грецьких старожитностей обґрунтовано тим, що до них апелює його опонент.

Дійсно, Юліан у своїх випадах проти християнства досить часто звертається до грецьких авторів та добре володіє античними риторичними прийомами. Однак тільки на перший погляд може здатися, що суперечка йде про думки Платона чи сентенції Аристотеля. Цитування стародавніх авторів є всього лише своєрідною формою ведення полеміки, необхідним посиланням на авторитет, а не її сутністю. Це видно хоча б із загальної побудови аргументації Кирила.

Так, Юліан мав звичку називати християн галілеянами¹⁹. Його твір, спрямований проти християнства, називається саме «Проти галілеян» («Κατὰ Γαλιλαίων»). Таку назву Юліан обрав для своєї праці, аби підкреслити сектантський характер християнства, нівелювати його претензії на те, щоб бути релігією всієї Римської імперії. Відповідь Кирила побудована наступним чином: спочатку він зауважує, що насправді існують дві Галілеї: одна – та, що в Іудеї, а інша – біля фінікійських фортець, після чого заявляє, що йому важко збагнути, з якою саме Галілеєю пов'язує християн Юліан. До того ж, у Старому заповіті, на який посилається Кирило²⁰, про Галілею говориться як про місце проживання язичницьких народів («Galilea gentium»)²¹. Відтак, підсумовує олександрійський єпископ, ще не зрозуміло, проти кого саме пише Юліан, «проти нас самих чи... проти... дурного марновірства [йдеться про язичництво – П.М.] та його прихильників»²². Не можна не визнати, що аргументація Кирила містить певну логіку і навіть дотепність. Проте, фактично, його спростування є суто формальним і мало стосується змісту думки Юліана про галілеян. Ще менше воно пояснює причини того, чому останній називав християн галілеянами.

¹⁹ Див.: Ibid. – Col. 559; та Ранович А.Б. Цит. соч.

²⁰ Йоиль 3:4, Исая 9:1.

²¹ PG, 76. – Col. 562.

²² Ibid. – Col. 562.

Одним з найуживаніших прийомів Кирила є *argumentum ad hominem* – «аргумент, спрямований на людину». Повідомляючи, що язичники звинувачують християн за марновірство, він риторично запитує: «... Де така кількість байок, де такі нікчемні справи, такі легковажні, такі холодні та нестримані, такі переповнені дурістю, як тільки в них самих [язичників – П.М.]...? Така багатоманітна й велика їх мерзенність, що навіть найбільш визначні [з них – П.М.]... відкрито виступили проти нестриманості поетів, безумовно не божественних, а абсурдних, та проголосили, що від помилок слід відійти»²³. Рациональних аргументів в подібних пасажах не знайти: тільки емоційні інвективи.

Для того, щоб зрозуміти логіку використання Кирилом вищезазначеного прийому, наведемо ще одне місце з полеміки. В своєму творі Юліан розмірковує, звідки походить пізнання божества. Виходячи з цього, він подає ясний план своєї роботи: спочатку проаналізувати погляди греків щодо пізнання божества, потім порівняти їх з поглядами євреїв, після чого перейти до християн. Не втримавшись від дотепу, він запитує: «Потім треба тих, хто не є ні греком, ні євреєм, але [є прихильником – П.М.] секти галілеян, спитати, з якої причини вони виставляють свою доктрину вище нашої, однак не залишаються у ній, і, відходячи від неї, вступають на власний шлях, не виявляючи нічого справедливого чи чесного з того, що є чи у нас, греків, чи у євреїв... немов об'єднуючи недоліки, що властиві обом родам [релігій – П.М.]...»²⁴.

На цей закид Юліана Кирило відповідає зустрічним запитанням: «З якої причини, залишивши християн та покинувши істину, ти присвячуєш себе помилковим думкам і, таким чином, внаслідок незвичайного глупства, протиставляючи огидні забобони поганців вірному судженню про Бога, гадаєш, що дійшов чудових висновків, в той час як ми... введені в оману?»²⁵. Здається, що головним засобом ведення полеміки для Кирила є змагання в риторичних

²³ Ibid.

²⁴ Ibid. – Col. 566.

²⁵ Ibid. – Col. 567.

прийомах. Якщо Юліан називає християн «нечестивою сектою галілеян», то Кирило, користуючись тим, що пише майже через сто років після смерті свого опонента і, вочевидь, розраховуючи на прихильну аудиторію, видає період у кілька разів більший: розбору аргументів тут немає, але є сумнівні чесноти заплутаного та барвистого стилю.

Однак це останнє твердження не може дати вичерпної характеристики роботи Кирила. Аби повніше відтворити палітру його поглядів, звернемося до його сентенції: «Кольори різні за кольором [так у тексті – «Coloribus contrarii colores...» - П.М.] починають сяяти сполучаючись...»²⁶. Одні кольори, за Кирилом, - це язичницька філософія, інші – християнська. Саме тому, щоб яскравіше засяяло християнське вчення, треба зіставити його з найкращими зразками язичницької філософії.

Для досягнення своєї мети Кирило використовує вельми різноманітні джерела: у першу чергу це доксограф Псевдо-Плутарх («Про погляди філософів»)²⁷. Користуючись тим, що цей останній досить спрощено трактує філософію Аристотеля, Кирило занадто різко протиставляє Аристотеля Платону й оголошує його мало не атеїстом²⁸. Однак головною метою звертання олександрійського єпископа до Псевдо-Плутарха є не аналіз думок різних античних філософів, а бажання продемонструвати, що всі філософи розходяться між собою у поглядах, а, отже, не можуть заслуговувати на довіру.

Подібним способом аргументації послуговувався в цей самий час й Августин, який у своєму головному творі «Про град Божий» писав, що головним критерієм істини будь-якого вчення є монізм: філософські вчення суперечать одне одному, а божє слово – ні, отже божє слово – істинне²⁹. До

²⁶ Ibid. – Col. 566.

²⁷ Псевдо-Плутарх. Мнения философов // Человек. – 1998. - № 3–6. – 1999. - № 1. – Режим доступа: <http://simposium.ru/ru/node/9736> (16.02.14).

²⁸ PG, 76. – Col. 574.

²⁹ Августин Блаженный. О граде Божьем / Пер. с лат. – Мн.-М., 2000. – 18, XLI.

речі, подібну ідею висловив і Юліан у своєму трактаті «До неосвічених кініків»: є один-єдиний вид правдивої філософії, і в ньому сходяться всі філософські школи, навіть ті, що, здається, найбільше суперечили одна одній³⁰.

Кирило Олександрійський посилається також на так звані герметичні твори³¹ – праці, що приписувалися Гермесу Тризмегісту, який нібито жив раніше за всіх грецьких філософів. Герметичні трактати, за твердженням А.Д. Нока, створені в III–IV ст. н.е. під значним іудейським та гностичним впливом³². Християни користувалися ними, коли їм потрібен був позабіблійний авторитет. Подібну до герметичного корпусу роль відігравали і так звані Сивіліні пророцтва – псевдоепіграфи, написані під значним іудейським впливом. Взагалі, ці популярні компендіуми (в тому числі, герметичний корпус) створювалися в ту епоху, коли, за влучною характеристикою О.Ф. Лосєва, царювала «...Атмосфера чудовищного падення нравов и небывалой философской, моральной и вообще жизненной пестроты»³³. Посилання на герметичний корпус потрібні Кирилу Олександрійському для того, щоб довести, що навіть у язичників є природне розуміння божества. Саме тому, на його думку, ще більш зловмисним виглядає Юліан, який, відмовившись від християнства, тобто від чистого джерела істини, звернувся до байок та фантазій язичництва.

Ці два приклади – а їх можна навести набагато більше – дозволяють відтворити найважливіші риси антиязичницької

³⁰ Юлиан. К невежественным киникам. Речь 6 // Император Юлиан. Сочинения / Пер. с древнегр., коммент. Т.Г. Сидаша. – СПб., 2007. – 187с–188d.

³¹ Див. видання російською мовою: Гермес Тризмегист и герметическая традиция Востока и Запада // Пер., сост. и комм. К. Богуцкий. – К.-М., 1998. – 621 с.

³² Нок А.Д. Обращение. Старое и новое в религии от Александра Великого до Блаженного Августина / Пер. с англ. и науч. ред. А.Д. Пантелеева. – СПб., 2011. – С. 102, 138. – (Via Sacra. II).

³³ Лосев А.Ф. Диоген Лаэртций – историк античной философии. – М., 1981. – Режим доступа: <http://philosophy.ru/library/losef/iae9/txt49.htm> (16.02.14).

позиції Кирила. Перед нами вимальовується людина освічена, хоча й дуже хаотично та безсистемно, яка для потреб полеміки могла посилається на думки язичницьких філософів (проте, знову ж таки, не за першоджерелами, а за компендіумами). Свій інтелектуальний багаж Кирило використовував вельми вибірково, ігноруючи або перекручуючи все, що суперечило його власній точці зору.

Наведемо ще один приклад критики Кирила. Так, він пише, що Юліан сам спростовує своє вчення, коли, переказуючи найбільш неймовірні грецькі міфи (наприклад, поїдання Ураном своїх дітей), визнає, що вони є вигадкою, а схильність до подібних байок – вадою греків³⁴. Цьому зауваженню, на нашу думку, не вистачає психологізму і розуміння контексту неоплатонічного вчення III–IV ст. н.е. Неоплатоніки інтерпретували тексти Гомера та Гесіода в алегоричному сенсі, шукаючи в них натяки, які можуть зрозуміти лише ті, хто духовно «прозрів». Проте з Кирилом можна погодитися в тому, що Юліану притаманна любов до грецької культури, з одного боку, а з іншого – визнання її вад – те, що дослідники називали трагічною роздвоєністю імператора³⁵.

Підведемо підсумки. Кирило Александрійський у своїй праці «Проти нечестивого Юліана» багато в чому виглядає типовим пізньоантичним мислителем. Він приділяє занадто багато уваги риторичним прийомам, користується *argumentum ad hominem*, досить часто не входячи в сутність полеміки. Однак не можна не зазначити, що отець церкви виявляє неабияку освіченість: він знайомий з Платоном й Аристотелем, з Гесіодом та герметичними трактатами, хоча в більшості випадків послуговується не оригінальними творами, а лише компендіумами. Кирило використав такий різноманітний арсенал прийомів, бо його праця була написана проти імператора Юліана, який не тільки залишив християнство у свідомому віці, але й згодом спрямував проти

³⁴ PG, 76. – Col. 563.

³⁵ Розенталь Н.Н. Юлиан-Отступник (трагедия религиозной личности). – Пг., 1932. – С. 104-111.

нього цілу низку разючих аргументів. Отже, постать останнього язичницького імператора вельми актуалізується. Для ведення полеміки з ним християнські автори мали посилатися на грецькі та римські старожитності, продовжуючи їх побутування в нових культурних обставинах та підтримуючи таким чином християнсько-язичницький діалог.

І.С. Горнова

«Гурток Пселла»: мінлива доля візантійської інтелігенції

Стаття присвячена питанню про взаємини візантійської влади та інтелектуалів і ролі останніх в житті візантійського суспільства. Автор розглядає долю так званого «гуртка Пселла» - об'єднання освічених людей під керівництвом Михаїла Пселла при дворі імператора Константина IX Мономаха.

Світова історія знає чимало прикладів участі інтелектуалів у модернізаційних процесах свого суспільства. Однак у Візантійській імперії основна роль інтелектуалів була іншою. Після падіння Римської імперії завданням людей розумової праці у Візантії, як її наступниці, було зберегти велику спадщину античного світу, пронести світло еллінської освіченості крізь століття. Інтерес до античності в залежності від соціально-політичних умов згасав або поновлювався. Дослідники відзначають окремі періоди активізації антикізуючого наряду у візантійській культурі¹.

На відміну від середньовічного Заходу, в Візантії інтелектуали завжди були близькі до престолу². Це визначалося двома істотними обставинами. По-перше, Візантія завжди була державою з сильною центральною владою. Навіть у періоди проявів сепаратистських тенденцій інститут імператорської влади залишався непорушним, і двір імператора, незважаючи на зміни, що відбувалися в політичній сфері, залишався центром суспільного життя

¹ Поляковская М.А. Портреты византийских интеллектуалов: Три очерка. – СПб., 1998. – С.6; Бычков В.В. Малая история византийской эстетики. – К., 1991; Liubarskij J.N. Man in Byzantine Historiography from John Malalas to Michael Psellos // *Dumbarton Oaks Papers*. – 1992. – Vol. 46: Homo Byzantinus: Papers in Honor of Alexander Kazhdan. – P. 177–186.

² Чекалова А.А., Поляковская М.А. Интеллектуалы и власть в Византии // *Византийские очерки: Тр. рос. ученых к XIX междунар. конгрессу византинистов*. – М., 1996. – С. 5–7.

країни³. По-друге, служба при імператорському дворі, посади в різних відомствах гарантували людині соціальний добробут. У ряді випадків не земля (як це було на заході християнського світу), а саме посада надавала людині соціальної ваги, визначала її становище в суспільстві, забезпечувала їй матеріальне процвітання. Як зазначав О. П. Каждан, своєрідністю Візантії було «акорпороване суспільство», в якому доступ до соціально значущих ролей формально був відкритий для вихідця з будь-яких верств⁴. Освіченість поряд із заслугами перед імператором чи особистими якостями залишалася потужним інструментом соціальної мобільності, одним з головних засобів, що прискорювали процес просування по кар'єрних сходах.

Зазначені обставини багато в чому визначили високий ступінь концентрації інтелекту біля трону візантійських монархів.

Звернемося до розгляду шляхів входження інтелектуалів у придворний світ і характеристики їх ролі в імператорському оточенні.

Візантійський інтелектуал у всі часи бажав пробитися до двору. Не випадково освічені провінціали прямували до столиці, рухомі не лише бажанням продовжити своє навчання в столичних школах, а й усвідомленням того, що тільки там можна здобути славу, визнання, імператорське благовоління і, якщо пощастить, посаду з гарантованим статком. Ролей, на які претендували вчені та письменники, в репертуарі імператорського двору було більш ніж достатньо. Одна з можливостей, яка відкривалася перед відомим вченим, - стати вчителем царських дітей або дружини правителя. Усвідомлюючи важливість освітньої підготовки для коронованих осіб, імператори дбали про навчання своїх спадкоємців під керівництвом досвідчених наставників. Ця

³ Куш Т.В. Роль интеллектуалов в придворном мире поздней Византии // Известия Уральского государственного университета. – 2009. – №4 (66). – С. 238.

⁴ Каждан А.П. Культура Византии. – М., 1968. – С.70.

практика, добре відома ще з античних часів, мала поширення протягом всієї історії Візантії.

Одна з ключових ролей, відведених при дворі інтелектуалам, полягала в складанні енкоміїв (βασιλικός λόγος, похвальне слово) на честь імператора або членів його сім'ї. Риторика розглядалася владою як інструмент політики, як засіб масової пропаганди, оскільки за допомогою риторичних творів транслювалися важливі ідеологічні установки, відтворювалися основи політичної ідеології і уявлення про імператорську владу, проголошувалися політичні ідеали та моральні орієнтири⁵. При цьому ритори, слідуючи античному принципу, який передбачав право вільно висловлювати свої думки (ή παρρησία), допускали можливість публічної критики влади, хоча ця критика часто була багаторазово пом'якшена похвалами і прихована під товщею дифірамбів.

Інтелектуали часом наважувалися давати поради правителю, рекомендувати кращий спосіб вирішення тієї чи іншої проблеми. У такому випадку способом вплинути на рішення імператора або спонукати його до якогось вчинку був панегірик.

Освічені люди, пов'язані з придворною службою, бачили життя палацу зсередини. Від їх критичного погляду не могли вислизнути негативні сторони палацових вдач. В'їдливі висловлювання і критика вчених на адресу придворних малюють картину палацового життя, зараженого хворобами підлесливості і лицемірства. Втім, потрапивши у придворне коло, яке ними так висміювалося, інтелектуали змушені були грати за його правилами, змагаючись у раболіпстві перед владою.

⁵ Dennis G. Imperial Panegyric: Rhetoric and Reality // Byzantine Court Culture from 829 to 1204; ed. by H. Maguire. – Washington, 1997. – P. 131–140; Hunger H. Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner. 2 bd. – München, 1978. – Bd. I. – 1978. – P. 211–214; Hunger H. Prooimion: Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden // Wiener byzantinischen Studien. – Wien, 1964. – Bd. 1. – P. 65–74.

Завдяки присутності в палаці освіченої еліти, частково змінювався придворний клімат. Повага до знань і прагнення долучитися до літературної праці створювали тут особливу інтелектуальну атмосферу. Прикладом цього може служити, зокрема, неформальне об'єднання при дворі імператора Константина IX Мономаха, відоме як «гурток Пселла». Членами гуртка, крім Михаїла Пселла, були видатні вчені свого часу: номофілак (голова правової школи), майбутній патріарх Іоанн Ксифілін, шкільний вчитель, майбутній митрополит Евхейтський Іоанн Мавропод, майбутній патріарх Константин Ліхуд. Під час правління Константина IX Мономаха Ліхуд обіймав високу посаду «мезазона» (μεσάζων, mesazon), тобто першого міністра двору⁶. Саме завдяки його впливу стало можливим створення цього об'єднання при дворі. В середині його існувала особлива інтелектуальна і моральна атмосфера «вченої дружби», яка відгороджувала і підносила цих людей над оточуючими⁷.

Найбільших успіхів у наукових заняттях серед всіх учасників цього об'єднання досяг Михаїл Пселл, який став його головою та справжнім речником. Виступаючи за збереження та вивчення античної спадщини, він заявляв, що його попередники на інтелектуальному терені зовсім забули про свою місію і, засвоївши «лише наше вчення» (тобто християнське), відрізнялися значним неучтвом⁸. Пселл нерідко зіставляв навикилишню дійсність з античними зразками і в них шукав еталони для своїх оцінок. При цьому сучасність здавалась Пселлу епохою деградації порівняно до старовини. Так, у «Хронографії» Пселл гірко шкодував про те, що в його час «ні Афіни, ні Нікомідія, ні Олександрія в Єгипті, ні Фінікія, ні обидва Рими (перший – гірший і другий

⁶ Beck H.-G. Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich. – Munich, 1977. – P.13.

⁷ Любарский Я.Н. Михаил Пселл: личность и творчество. К истории византийского предгуманизма // Безобразов П.В., Любарский Я.Н. Две книги о Михаиле Пселле. – СПб., 2001. – С. 260.

⁸ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία: Δεκατέσσερις αυτοκράτορες του Βυζαντίου / Μετ. Α. Σιδέρη. – Αθήνα, 1993. – Σ. 6. 43.

– кращий), ні жодне інше місто не можуть похвалитися жодною з наук...»⁹. Великою заслугою, яка мала принести йому вдячність нащадків, Пселл вважав те, що саме він «...відкрив і розчистив завалені джерела та з великими труднощами видобув вологу, яка знаходилась на дні»¹⁰.

Традиційна візантійська «імператорська ідея», тобто концепція божественності та одвічної справедливості царської влади, в ерудита Пселла, добре знайомого з платонівським ідеалом правління філософів, трансформується в уявлення про гармонійну державу. Рівновага і порядок у ній підтримуються царем, якого, в свою чергу, неодмінно і постійно направляють благочесні філософи. Сам Пселл претендував на роль радника та наставника правителів. Більшість його вчених і філософських трактатів являють собою своєрідні настанови, «імператорські університети». Найбільш виразно його погляди щодо політичної ролі вченого виражені в його головній праці – «Хронографії». У пасажі, де йдеться про зречення Ісаака I Комніна, Пселл висловлює думку, що філософ покликаний давати государю правильні поради¹¹.

Пселл неодноразово повідомляє про те, які конкретні політичні рекомендації він давав імператорам: «Дотримуючись свого звичаю давати царям добрі поради, я намагався втримати Романа, кажучи, що спочатку треба подумати про військо, скласти списки, закликати союзників і тільки коли все буде готове, починати війну»; «Про Геракла розповідають, що, побачивши грудне немовля Аякса Теламоніда, він загорнув його в левову шкуру. Не раз притискаючи до грудей Константина, я молився про те, щоб пішли йому на користь мої промови»¹². При цьому він нарікав з приводу «безглуздої звички» государів не слухати розумних порад. На його думку, дуже багато імператорів здатні слухати лише підлабузників і з підозрою дивляться на тих, хто

⁹ Ibid. – 6.43.

¹⁰ Ibid. – 6.42.

¹¹ Ibid. – 7.81.

¹² Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. - Eud. Rom.12; Mich.13.

«сміливо говорить в ім'я блага» держави. Він неодноразово висловлював думку, що невміння госуларів прислухатися до мудрих політичних порад є згубним, і навіть заявляв, що це призвело до занепаду ромейської держави¹³. Думка про те, що імператори нехтують радниками, присутня і в приватному листуванні Пселла. Так, у листі до Іоанна Дуки Пселл нарікає: «З іншого боку, вже самому йому [Константину X Дуці – І. Г.] себе вистачає і він не потребує ані чужого розуму, ані досвіду»¹⁴.

У творах Пселла радник державця постає не в образі монаха-аскета чи суворого вчителя чеснот; навпаки, це політик-прагматик, який тверезо оцінює ситуацію. Так, описуючи самодержавне правління Феодори, Пселл міркує про людей різного складу та їх призначення. На його думку, політичні діячі, які вважають, що стоять вище за всі земні справи, і не вміють пристосовуватися до обставин, не можуть бути корисними царю та державі. Той же, кому довірено державні справи, не повинен вдавати з себе людину з душею, не схильною «до жодних слабкостей», бо досягнення такого стану неможливе. Оскільки ніхто не може похвалитися подібною досконалістю своєї природи, то, продовжує Пселл, «нехай той, кому довірені державні справи, і займається ними, як личить державній людині». Державний діяч не може завжди строго йти по прямій лінії; він має вміти проявляти гнучкість. Той же, хто відкидає «відхилення» від прямолінійних правил, повинен також відмовитися від надії на успіх своєї діяльності¹⁵. Отже, філософ, який не цурається державних справ, а намагається активно впливати на їх перебіг, – ідеальний імператорський радник.

«Гурток Пселла» мав певний вплив при дворі. Значною мірою завдяки зусиллям інтелектуалів сталася найважливіша подія в культурному житті Візантії XI ст. Спеціальним указом Константина IX Мономаха була заснована константинопольська вища школа, яка об'єднувала дві

¹³ Ibid. – Const.14; Const.18; Const.25.

¹⁴ Michael Psellos. Epistolae // PG, 122. – 1889. – Col.1170.

¹⁵ Μιχαήλ Ψελλός. Χρονογραφία. – 5.8.

самостійні галузі: юридичну та філософську. Першу очолив номофілак Іоанн Ксифілін, другу – іпат філософів Михаїл Пселл. Таким чином, до реорганізації системи вищої освіти Мономах залучив двох найосвіченіших людей свого часу¹⁶. Константинопольську школу іноді називають «університетом». Однак, на відміну від західноєвропейських навчальних закладів, вона не була вільною корпорацією викладачів та учнів. Головним завданням цієї ланки освіти була підготовка чиновників для державного апарату.

Привітність імператорської влади до діяльності «гуртка інтелектуалів» виявилась недовгою: на вершині успіху ця група зазнала переслідувань, і всі її члени, крім Пселла, який повернувся до двору за імператриці Феодори, змушені були назавжди залишити царський палац. Причини вказаних подій точно не відомі. Однак є підстави вважати це пов'язаним з заміщенням Константина Ліхуда на посту мезазона євнухом Іоанном (бл. 1050 р.). Сам Пселл в «Хронографії» так коментує ці події: «Головною причиною, яка спонукала нас [до віддалення – І. Г.], був самодержець, який направив колесо влади проти тих, хто піднявся на її вершину, і багатьох скинув у прірву; опинившись в цьому колесі, ми й самі дуже боялися, щоб він, ще більш його розкрутивши, не скинув би і нас, тих, хто не надто міцно тримався»¹⁷. Цілком імовірним є також припущення, що Константину IX здалася підозрілою хроніка, написана Іоанном Мавроподом¹⁸.

Отже, доля «гуртка Пселла» свідчить, що ставлення імператорської влади до інтелектуалів було подвійним. Влада була зацікавлена в тих із них, хто в складних умовах внутрішньої нестабільності і постійної загрози з боку сусідніх народів спромігся би підтримати і обґрунтувати ідею величі імперії. Однак василевси допускали вільнодумство підданців лише в межах, які самі ж визначали. Терпимість до інтелектуальної свободи при візантійському дворі була дуже

¹⁶ Lemerle P. Cinq études sur le XIe siècle byzantin. – Paris, 1977. – P. 206.

¹⁷ Μιχαήλ Ψελλός. Ibid. – 6.193.

¹⁸ Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб., 1997. – С.30.

відносною і не мала інших спонукальних мотивів, крім прагматичного бажання поставити собі на службу всі найкращі та найталановитіші сили імперії. Доля учня Михаїла Пселла – Іоанна Італа, який був підданий анафемі за імператора Олексія I Комніна за свої нехристиянські платонівські ідеї, доводить, що влада дозволяла зберігати античні знання, але спроби розвивати їх, надавати їм нової форми безжально придушувались¹⁹.

Попри репресивні дії влади, інтелектуальна традиція не перервалася. За часів династії Комнінів існує вже три гуртки, що об'єднують шанувальників науки та літератури. Одним з них керувала Анна Комніна. На чолі другого стояв ритор і філософ Михаїл Італік. Третій зібрався навколо севастократисси Ірини, вдови Андроніка, брата імператора Мануїла Комніна. Учасники гуртків вели наукові бесіди, обговорювали трактати з різних галузей знань, підготовлені ними для своїх покровителів. У XIV ст. відбувається перетворення інтелектуальних гуртків в літературні салони, так звані театри, які збирали прихильників тонкої гри розуму і досконалості літературного стилю. Давня антична традиція схиляння перед силою розуму, піддана у Візантії істотній переробці під впливом християнської філософсько-ідеологічної доктрини, все ж збереглася при дворі василевсів. Можливо, саме ця обставина є однією з причин тисячолітнього існування Візантійської імперії, найважливішим чинником її впливу на європейську цивілізацію.

¹⁹ Oxford Dictionary of Byzantium / Ed. A.P. Kazhdan. – Oxford University Press, 1991. – Vol. II. – P. 1059–1060.

Луговий О.М.

Кульпінги візантійських хрисовулів 70-80-х років XI століття: проблема ідентифікації

Статтю присвячено проблемі сутності поняття «кульпінги», що зустрічається в текстах візантійських хрисовулів 1070-1080-х рр., а також його відповідників «колбяги» та «кюльфінги» давньоруських та давньоскандинавських джерел. В історіографії зазначеної проблеми виділяються скандинавський, фінський, тюркський та умовно «прибалтійський» напрямки.

Імунітетні пожалування, що надавались візантійськими імператорами монастирським та приватним земельним володінням, передбачали заборону в'їзду до таких володінь імперських чиновників, звільнення від певних податей та постою військ. Такі екскусії жалувались у формі хрисовулів, які характеризувались певними усталеними формулами. Втім усталеність їх була відносною. Так, у хрисовулах другої половини XI ст. з'являється не просто вказівка на звільнення від постою військ, але й розшифрування, яких саме військових підрозділів стосується регламентація. Особливу увагу укладачі цих документів надавали етнікам – союзним чи найманим військам на службі імператора.

Хрисовул 1073 р. є першим візантійським документом, в якому слідом за *росоварангами* (Ῥωσοβαράγγων) в переліку родів військ, яким заборонено зупинятись на постій у володіннях протовестіарія та мегадоместіка Андроніка Дуки поблизу Мілета, згадані *кульпінги* (Κουλίγγων)¹. І надалі, закінчуючи останнім переліком найманих військ в імператорських пожалуваннях, *кульпінги* часто трапляються в екскусійних грамотах – завжди за росами та варангами, але перед іншими етніками – франками та сарацинами, що присутні в таких документах ще з 1060 р., а також перед

¹ Acta et diplomata Graeca Medii aevi sacra et profana / Fr. Miklosich et Jos. Müller. – Vol. VI. – Vindobonae, 1890. – Actus I, p. 2.

болгарами, німцями² та інглінами. В такій послідовності *кульпінгів* згадують хрисовули 1074 та 1079 рр., видані на ім'я Михайла Атталіата³, іще один хрисовул Нікіфора Вотаніата від 1079 р., яким афонській Лаврі св. Афанасія підтверджувались старі даріння Романом Аргіром острова та сотні дулопаріків⁴. Аналогічним є формулювання в хрисовулі 1080 р., виданому Нікіфором Вотаніатом, з екскуссією від податків та військового постю на володіння Ватопедійського монастиря на Афоні⁵. *Кульпінги* згадані також в пожалуваннях на землі видатного полководця імператора Алексія I Лева Кефали – хрисовулах 1082 та 1086 рр. У XII ст. ці землі перейшли до володінь Лаври св. Афанасія, в архіві якої і збереглися тексти хрисовулів⁶. Востаннє бачимо такий перелік із *кульпінгами* в хрисовулі 1088 р. про даріння володінь монастиреві на о. Патмос⁷.

Поява чи зникнення в документах тих чи інших етніків відображають реальні тенденції у складі найманого корпусу імперської армії в цілому, або ж етнічні відмінності тагм, розміщених у регіонах. Інтерпретація більшості етнонімів загалом не викликає проблем. Найбільш загадковими з усіх виявляються саме *кульпінги*, і проста відписка, що вони не

² Про німців детальніше: Луговий О.М. Найманці німецького походження у візантійській армії XI-XIII століть // *Libra*. – Вип. 1. – Одеса, 2010. – С. 30-58.

³ *Acta et diplomata Graeca Medii aevi sacra et profana*. – Vol. V. – Vindobonae, 1887. – Acti V, i, ii, p. 137, 143.

⁴ Каждан А.П., Фонкич Б.Л. Новое издание актов Лавры и его значение для византиноведения // *ВВ*, 34. – 1973. – С. 45, 49. Бибилов М.В. Византийские источники по истории Древней Руси. – С. 176-177.

⁵ *Actes de Vatopédi*. V.1 / J. Bompaire, J. Lefort, V. Kravari, C. Giros. – P., 2001. – P. 113.

⁶ Каждан А.П., Фонкич Б.Л. Указ. соч. – С. 43, 49; Бибилов М.В. Указ. соч. – С. 177.

⁷ *Acta et diplomata Graeca Medii aevi sacra et profana*. – vol. VI. – Vindobonae, 1890. – Actus XIII, p. 44-49,

піддаються ідентифікації⁸, не може задовольнити, як не може задовольнити й нічим не обґрунтоване твердження видавців хрисовулу 1080 р., що «кульпінги є людьми з півночі, без сумніву слов'янами»⁹.

Аксіомою серед дослідників проблеми вважається те, що *кульпінги* візантійських джерел тотожні руським *колбягам* та скандинавським *кюльфінгам*. Зазначимо, що обидва останні етноніми є не меншою загадкою, ніж кульпінги, а згадуються іще рідше. Тож для аналізу усього спектру інтерпретацій етноніму «*кульпінги*» важливо звернутись і до цих термінів.

Колбяги вперше зафіксовані у короткій редакції Руської правди. Цим документом їм дозволялось захиститись присягою від звинувачення у поштовху (стаття 9) та передбачалась можливість того, що в *колбяга* буде шукати притулку збіглий холоп (стаття 10). *Колбяги* у цих статтях згадані нарівні із варягами. Руська правда зазвичай датується часом боротьби Ярослава Володимировича за владу над Руссю зі своїми братами і, таким чином, значно випереджає першу появу даного етноніму у візантійських джерелах. Пізніше, у формі «*колобягъ*», етнонім зустрічається на одній з берестяних грамот, знайденої на Неревському кінці Новгороду та датованій А.А. Залізником першим двадцятиріччям XIII ст., точніше роками посадництва Гюргія Іванковича, котрому вона скоріш за все була адресована (1215-1216 рр.)¹⁰. Актовому матеріалу ще більш пізнього часу відома місцевість *Колобяги* (*Колбеги*) в Обонезькій пятині

⁸ Див. наприклад: Cheynet J.-Cl. Le Monde Byzantin. – V. II. L'Empire byzantin (641-1204). – P., 2006. – P.159

⁹ Actes de Vatopédi. V.1. – P. 111.

¹⁰ Залізник А.А. Древненовгородский диалект. – М., 2004. – С. 442 (грамота Б118; №222). Не можна не навести й іншу інтерпретацію, згідно із якою Гюрг був не посадником, а послухом Матвія, автора грамоти. Таким чином, датування не є стовідсотковим: Черепнин Л.В. Новгородские берестяные грамоты как исторический источник. – М., 1969. – С. 48-50; Рабек Шмидт К. Новое о колбягах // Scando-Slavica, XVII. – 1971. – С. 205-206.

Новгородської землі на річці Воложь поблизу від Тихвіна (акти 1576, 1582 та 1634 р.) та *Колбежицька губа* в Завелицькій засаді Псковських переписних книг 1652 та 1676 рр. (тепер – с. Усадище Островського району Псковської області)¹¹. Усі ці топоніми традиційно пов'язують із слідами присутності *колбягів* у Новгородській та Псковській землі.

Норвезький історик та археолог Петер Андреас Мунк¹² вперше ототожнив етнонім *колбяг/кульпінг* із «*кюльфінтами*» (Kylfingar), згаданими в ісландській «Сазі про Егіля Скалла-Грімссона», що була записана в середині XIII ст. В розділі X саги йдеться про те, що між 885-890 рр. норвезький збирач податку з лопарів Фінмарку (область на півночі Норвегії) Торольв Квельд-Ульвссон зіткнувся з конкуренцією з боку *кюльфінгів*, які прийшли зі сходу (у російському перекладі саги С. Маслова-Лашанська не вагаючись використала літописний термін «*колбяги*»¹³). На основі цих даних П. Мунк став першим, хто сформулював **скандинавську** версію походження *кульпінгів*, які відрізнялися від варягів лише своїм відокремленим мешканням у фінському середовищі. Цю версію підтримали Ф. Міклошич¹⁴ та О. Шахматов, однак нових аргументів вона так і не отримала.

Скандинавами вважав *кульпінгів* і історик євреїв та хазар Ю. Бруцкус, втім виводячи їхню назву з тюркських мов:

¹¹ Див.: Мрочек-Дроздовский П. Исследования о Русской Правде. – Вып. II. Текст Русской Правды с объяснениями отдельных слов. – М., 1885. – С. 176-177; Овчаров В. К истории появления скандинавских соционимов в Древней Руси. – <http://samlib.ru/c/chingachguk/veringjar.shtml>.

¹² Munch P.A. Det norske Folks Historie. – Deel I, Bind I. – Christiania, 1852. – Р. 487, п. 2.

¹³ Сага об Эгиле / пер. с исл. С.С. Масловой-Лашанской (I-LVII) и В.В. Кошкина (LVIII-LXXXVII) // Исландские саги. – М., 1956. – С. 79. Див. також: Прицак О. Походження Русі. – Т.П. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2003. – С. 290-291.

¹⁴ Miklosich Fr. Ueber die altrussischen Kolbjager // Archiv für Slavische Philologie. – В. 10. – 1877. – S. 1-8. На думку цього дослідника *колбяги* являли собою один із трьох «классів» норманів, котрий осів в районі Пскова та Тихвіна.

kölbegi як буквальний переклад скандинавського поняття «морський конунг». На його думку, саме так в Хазарському каганаті мали називати судновласників, заможних купців, які прибували Волгою. Пізніше ж тюркський термін поширився на Русі та в сусідніх країнах¹⁵. Втім гіпотеза Бруцкуса, яка поєднує тюркську версію походження етноніму та скандинавський його зміст, не була підтримана в науковій літературі.

Професор Новоросійського університету (м. Одеса) Ф. Брун намагався виступити проти фінської версії, яка на кінець XIX ст. вже починала конкурувати зі скандинавською. На його думку, взаємодія *кюльфінгів* з фінами виключає можливість їх належності до однієї групи етносів. В той же час, залучаючи відомості Саги про Сверріра (101-102) щодо повстання Kuflungar під проводом Йона з Віку (назва походить від kufli – монаший куколь), вбачаючи в них датчан, та старовинну руську назву Таллінну – Коливань, що походить від імені епічного естонського героя Калева, Ф. Брун спробував довести чи то датське, чи то естське походження *кюльфінгів*¹⁶. Його гіпотеза залишилася незформованою та не отримала більш впевнених доказів.

До гіпотези про датське походження *кульпінгів* приєдналися Д. Шепард¹⁷ та А. Даниленко. Втім головним та чи не єдиним аргументом останнього виступає апріорна тотожність усіх трьох складових усталеної послідовності «роси, дани та гвалани» Лева Марсійського (в якій, до речі, ідентифікація гваланів із варангами є досить слабкою), послідовності «роси, варанги та *кульпінги*», вирваної із ширших етнічних переліків візантійських хрисовулів, а також здогадної послідовності «русини, варяги та *колбяги*»,

¹⁵ Бруцкус Ю. Варяги и Колбяги // Seminarium Kondakovianum, 7. – Praha, 1935. – С. 98-101

¹⁶ Брун Ф. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч. II. – Одесса, 1880. – С. 291-292.

¹⁷ Shepard J. The English and Byzantium: a Study of their Role in the Byzantine Army in the Later Eleventh Century // Traditio, 29. – 1973. – P. 59.

сконструйованої самим дослідником на основі відомостей руських джерел. Отож, на думку А. Даниленко, *колбяги* мають відповідати данам¹⁸. Спекулятивність цієї гіпотези очевидна.

За умов такого розвитку дискурсу більш плідною могла б бути соціальна інтерпретація поняття «*кюльфінг*», ніж етнічна. Скандинавісти середини ХХ ст. зазвичай вважали *колбягів* різновидом торгівельної скандинавської корпорації (А. Стендер-Петерсен, К. Рабек-Шмідт, Х. Ловмянський¹⁹). Так, польський дослідник Х. Ловмянський інтерпретував давньоруське «*колбяг*» та скандинавське «*кюльфінг*» як «купець», від герм. *каупа* – купляти, підкупляти, платити²⁰.

Як певну професійну групу найманих вояків чи купців трактує *колбягів/кюльфінгів* також О.О. Мельникова²¹. Втім наведений нею ж політонім *Кюльфінгяланд* (див. про це нижче) найважче поводити саме від соціального найменування.

Східний напрямок, з якого до Фінмарку прибули *кюльфінг*, створив підґрунтя для появи також **фінської** версії. Її додержувалися К. Рафн, Р. Гейнцель, М.П. Барсов, В. Брім, Б. Струмінський та О. Прицак²². Вказані дослідники, хоч і підтримували скандинавську етимологію етноніму «*кульлінг*» та його похідників у давньоруській та середньогрецькій мовах, однак ототожнювали *кюльфінгів* не із скандинавами, але із воддю та vessю.

Перші спроби викласти цю версію відштовхувались не лише від фінського походження *колбягів*, але й від їхньої назви. М.П. Барсов вважав, що численні населені пункти на

¹⁸ Danylenko A. Urmene, Varjagi and other Peoples in the Cosmography of the Primary Chronicle // *Byzantinoslavica*, 62. – 2004. – P. 186.

¹⁹ Miklosich Fr. Ueber die altrussischen Kolbjager. – S. 2-3. Рабек Шмідт К. Указ. соч. – С. 205-208; Ловмянський Х. Русь и норманны / Пер. с пол. М.Е. Бычковой. – М., 1985. – С. 105-106, п. 2.

²⁰ Ловмянський Х. Указ. соч. – С. 105

²¹ Мельникова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения. – М., 1986. – С. 209-210.

²² Прицак О. Вказ. пр. – С. 290-291, 323

півночі із назвами Колбіно, Колбінське, Колбь, як і етнонім *колбяги*, походять від фінського *kolba, kolva* – «рибна вода» (*kuolle* – риба, *va* – вода). *Колбяги* в цьому випадку могли б бути різновидом найменування чуді, представники якої приїздили на торг в Новгороді та селились у Новгородській землі²³. Вочевидь, М. Барсов припускав, що за певних обставин до руських джерел потрапив не лише руський етнонім «чудь», але й фінськомовна самоназва. Однак, він не намагався аналізувати інші джерела, окрім Руської правди та топонімів, і питання щодо скандинавського суфіксу *-ing*, доданого до фінського етноніму, перед ним не поставало.

Натомість В. Брім відзначив, що етимологія терміну «*кюльфінги*» є народною та такою, що була присвоєна фінським воякам скандинавами²⁴. Досліджуваний термін в цьому випадку є калькою самоназви приладозького фінського етносу *водь*, котра походить від фінського слова *vadja* - «кіл», «дубина», «свая» чи «клин». На думку В. Бріма, скандинави могли зрозуміти це як назву місцевості і відповідно створили свою скандинавську форму для позначення воді. *Водь* дуже рано увійшла до сфери впливу Русі та навіть, вірогідно, була одним з творців Новгородської державності. Вона була також задіяна у візантійських виправах руських князів, а отже й у найманському русі.

Б. Струмінській²⁵ виводить грецьке *Κουλβίγγος* та давньоруське «*колбѣгъ*» із скандинавського *kulbingR*, котре, в свою чергу, етимологізує від нордичного *kulbjo* (ісл. *kylfa*) – «булава». Запозичення до слов'янської мови мало відбутись до деназалізації, оскільки, як в грецькій версії, так і в давньоруській назальний голосний в кінцівці слова зберігався.

²³ Барсов Н.П. Очерки русской исторической географии. География начальной летописи. – Варшава, 1873. – с. XV, прим. 44.

²⁴ Брім В.А. Колбяги // Известия АН СССР. VII серия. Отделение гуманитарных наук. – 1929. - №4. – С. 282-285.

²⁵ Struminski B. Linguistic Interrelations in Early Rus'. – P. 233-234; див. також с. 40, 42, 48, 50, 52, 57 із аналізом окремих трансформацій звуків при запозиченні із давньоскандинавської мови до грецької і до слов'янської.

У Києві деназалізація пройшла в середині X ст., таким чином, запозичення терміна, як і умови для цього, склались іще в IX - на початку X ст. Однак, вказаний висновок не має поширюватись на грекомовні джерела. Очевидно, що до них термін потрапив не через слов'янські мови, а напряду від скандинавомовних найманців. Таким чином, утворення грекомовної форми могло й мало відбутись у тому ж XI ст., коли вона була зафіксована у джерелах.

На думку О. Ридзевської²⁶, Д. Мачинського та Т. Джаксон, під *кюльфінгами* криється етносоціальна група, сплавлена з прийшлих скандинавів, приладозьких фіннів та нащадків поліетнічної волхово-сяської русі, яка займалася сільським господарством, промислами, збиранням данини, торгівлею та службою у візантійських та руських військах. Втім, сама Т. Джаксон відзначила, що участь таких *кюльфінгів* у подіях IX ст. неможлива, оскільки сформувалася ця спільнота, за археологічними даними, лише в першій половині XI ст.²⁷ Цей аргумент не заперечує саму можливість існування вказаного скандинавського етноніму для приладозьких та прильменських фінських племен вже в IX ст., лише пізніше перенесеного на новоутворену групу населення. Ще більш вірогідним є вміщення згадки про *кюльфінгів* до саги кимось із більш пізніх оповідачів на місце якого вже йому не зрозумілого етноніму чи політоніму. Статись це мало скоріш за все в XI ст., впродовж якого за археологічними даними в Фінмарку найкраще прослідковується вплив населення Приладозжя²⁸.

Зазначену версію може частково підтримати поширений у скандинавській літературі з XII ст. політонім *Kylfingaland*,

²⁶ Рыдзевская Е.А. Несколько замечаний по поводу статьи В.А. Брима «Колбяги» // Доклады АН СССР. – Серия В. – 1930. - №8. – С. 137-142.

²⁷ Кочкуркина С.И., Спиридонов А.М., Джаксон Т.Н. Письменные известия о карелах. – Петрозаводск, 1990. – С. 110-111

²⁸ Кочкуркина С.И., Спиридонов А. М., Джаксон Т.Н. Письменные известия о карелах (X-XVI в). – Петрозаводск, 1996. – V. – <http://www.aroundspb.ru/history/wricorela/scand.php>

присутній в давньоісландському творі «Landafræði» Нікуласа Бергссона (пом. у 1159 р.): «Kylfingaland, þat kollum ver Garðaríki». Аналогічний пасаж зустрічаємо в іншому географічному творі «Heimslýsing» (бл. 1200 р.). Трактат «Про заселення землі синами Ноя», створений до XIV ст., заснований на «Етимологіях» Ісидора Севільського, вміщує «Kylfinga land, þat kollum ver Garða ríki» на місце ісидорових меотів, нащадків Мадая, сина Яфета²⁹. Таким чином, скандинавські джерела з XII ст. асоціюють Кюльфінгаланд із Руссю чи, можливо, з її частиною. Оскільки на цей час низка фінських племен платили данину Новгороду і, відповідно, зі скандинавського погляду мали відноситись до Русі, то вказана географічна назва може відноситись саме до них. Її інтерпретація через скандинавське походження *кюльфінгів* є занадто сумнівною.

Додамо, що перший російський дослідник, який звернувся до імператорських хрисовулів у зв'язку із історією Русі, видатний візантиніст В.Г. Васильєвський пристав до найбільш очевидного пояснення зазначення фрагменту з твору Нікуласа Бергссона: «Русские, но, по-видимому, отличающиеся от собственной, южной Руси»³⁰. Оскільки В.Г. Васильєвський не намагався проаналізувати парадокс двох різновидів русичів у візантійських документах глибше та аргументованіше, то й немає сенсу виокремлювати його версію щодо *кюльфінгів*.

Попри існування подібного скандинавсько-фінського мейнстріму, в історіографії присутні й інші версії інтерпретації досліджуваного терміну, і не всі з них мають виключно історіографічний інтерес.

В російській літературі XIX ст. сформувалась тенденція ототожнювати *колбязів* «Руської правди» із чорними клобуками, кочовою спільнотою, що досить часто фігурує у

²⁹ Мельникова Е.А. Древнескандинавские географические сочинения. – С. 131-138.

³⁰ Васильевский В. Варяго-русская и варяго-английская дружина в Константинополе XI и XII веков // ЖМНП. – 1875. - №3 – С. 130

літописах, особливо в XII-XIII ст.³¹ Першим цю думку висловив М. Ланге. Далі її прийняв Д.І. Іловайський³², котрий вже посилався на візантійські хрисовули, де *кульпінги* є не іншою версією варангів, але виступають поряд із ними, а також росами та сарацинами. Насамкінець спробував філологічно довести таку гіпотезу П. Мрочек-Дроздовський³³. Останній запропонував поводити етнонім «чорний клобук» не від клобука-ковпака, тобто головного убору, а від турецького слова, що позначає «кінного вояка», і таким чином могло б об'єднати за військовою ознакою представників різноманітних степових народів, що мали постійні зносини із Подніпров'ям. Втім, східні джерела (зокрема Рашид ад-дін) підтримують саме версію етимології клобуків від кольору їхніх шапок. Із гіпотезою про чорних клобуків дискутував Ф. Міклошич³⁴.

В свою чергу гейдельберзький візантиніст Карл Нейман сформулював **печенізьку** версію³⁵. Він пов'язав із відомими печенізькими родами відразу два візантійські етноніми: *кульпінгів* та талмаців. Обидва роди згадані Константином Багрянородним серед інших у 37-му розділі трактату «Про управління імперією». Печенізькі племена Кулпеї (повна назва Сірукулпеї) та Талмат (Вороталмат) мешкали на лівобережжі Дніпра та не відносилися до «наймужніших, та найзнатніших» родів печенігів-кангар. Враховуючи те, що 368 талмаців (тулмаців) згадує той же автор в описі морської експедиції на Крит 949 р. (De ceremoniis, II, 45), є вірогідним, що ті воїни були печенігами. Проте логічніше в ролі імперських моряків виглядають далматинці, яких зазвичай і

³¹ Див. напр.: Расовский Д.А. О роли черных клобуков в истории Древней России // Seminarium Kondakovianum, 1. – 1927. – С. 93-109.

³² Иловайский Д.И. История России. – Т.І. – М., 1876. – С. 323.

³³ Мрочек-Дроздовский П. Исследования о Русской Правде. – Вып. II. – М., 1885. – С. 177.

³⁴ Miklosich Fr. Ueber die altrussischen Kolbjager. – S. 1.

³⁵ Neumann C. Über zwei Völkernamen in der byzantinischen Armee // Byzantinische Zeitschrift, 3. – 1894. – S. 374-385.

розуміють під тулмацями дослідники³⁶. Гіпотеза К. Неймана одразу ж отримала жорстку відсіч від російського славіста О.І. Соболевського через бездоказовість та ігнорування альтернативних (див. вище) гіпотез. Тулмаців О.І. Соболевський інтерпретував як тіверців³⁷. Трохи пізніше думку К. Неймана високо оцінив визначний бельгійський візантиніст та русист Анрі Грегуар³⁸.

Хоча ототожнення *кульпінгів* та печенігів-кулпеїв і породжує сумніви, однак не можна ставити вирішення цього питання в залежність від розшифровки зовсім іншого етноніму – талмаців. Низка пізніх згадок *колбягів*, точніше *колобягів*, та топоніми, однокорінні із цим словом, можуть пояснюватись через тюркське родове або племінне ім'я Колоба, що походить від тюркських коренів *qul* – «раб», або *qula* – «повний, цілий», та *oba* – «плем'я» чи «рід». Таке походження, на думку спеціалістів-тюркологів³⁹, має ім'я половецького роду, згаданого в Іпатіївському літопису за 1185 р. як «Колобичи» та осілого після 1240-х рр. в Угорщині як «колоба». Таким чином, тюркська етимологія етноніму *колбяги* має право на існування, проте проблематичним є ототожнення тюркських *колбягів* із *кульпінгами* та *кюльфінгами*.

У візантиністських штудіях залишились майже непоміченими ще кілька гіпотез. Одна з них належить В. Татіщеву. Він виводив відомих з «Руської правди» та новгородського літописання «*колбягів*» з поморського міста

³⁶ Ahrweiler H. Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VII-XV siècles. – P., 1966. – P. 34.

³⁷ Соболевский А. Кулпѣгγοι и Ταλμάτζιοι // ВВ, 1. – 1894. – С. 460-461.

³⁸ Grégoire H., de Keyser R. La Chanson de Roland et Byzance et autres études épiques // Byzantion, XIV. – 1939. – P. 280-283.

³⁹ Шабашов А.В. Личные имена и родовые названия половцев в древнерусских письменных памятниках. К проблеме разграничения // Сугдейский сборник, IV. – 2010. – С. 345-346. Також одна з вірогідних інтерпретацій у: Баскаков Н.А. Тюркская лексика в Слове о полку Игореве. – М., 1985. – С. 79, 129.

Колобжег, яке славилось як торговельний центр. С. Гедеонов додав свідoctво автора XIV ст. аль-Дімашкі про Келябію, розташовану неподалік від варягів⁴⁰. Ця гіпотеза критикується Г. Шраммом⁴¹. А втім, не можна не відзначити зв'язки, що поєднують поморське місто Колобжег та Русь.

Структурно місто належало до складу Польського князівства. Його виникнення пов'язують із консолідацією державності в Польщі та створенням князівського укріплення у другій половині X ст.⁴² Однак вже в середині IX ст. в районі міста відкладаються в скарбах омейядські та аббасидські дірхеми (скарб в Кендржіно), що свідчить про участь місцевого ремісничого населення у міжнародній торгівлі⁴³. Значну роль в економіці міста відігравав також сплав лісу річкою Персантаю та видобуток морської солі, завдяки чому вже на межі X та XI ст, коли місто вперше згадується у «Хроніці» Тітмара Мерзебургського, воно назване «Солями Хольберзькими»⁴⁴. З 1000 р. в ньому вже існувало єпископство. Однак язичницькі традиції тут були настільки сильними, що із відбуттям з Помор'я на Русь першого колобжезького єпископа вже за кілька років єпископство

⁴⁰ Кузьмин А.Г. «Варяги» и «Русь» на Балтийском море // Вопросы истории. – 1970. - №10. – С. 37.

⁴¹ Schramm G. Die Waräger: Osteuropäische Schicksale einer Nordgermanischen Gruppenbezeichnung // Die Welt der Slawen, 28 (1). – 1983. – S. 40.

⁴² Гильфердинг А. Собрание сочинений. Т. IV. История балтийских славян. – СПб., 1874. – С. 144; Херрман Й. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона // Славяне и скандинавы / Пер. с нем. под ред. Е.А. Мельниковой. – М., 1986. – С. 86.

⁴³ Гензель В. Культура и искусство польского Поморья в эпоху раннего средневековья (VII-XI вв.) // Славяне и скандинавы / Пер. с нем. под ред. Е.А. Мельниковой. – М., 1986. – С. 324.

⁴⁴ «Reinbernum, Salsæ Cholbergensis æcclesiæ episcopum» (Thietmari Chronicon. Lib.IV, 28); Гильфердинг А. Собрание сочинений. Т. IV. История балтийских славян. – СПб., 1874. – С. 63, 84. Автор наводить посилання на дарунок від поморського князя Ратибора церкві св. Марії та св. Годегарда в Гробні від 1159 р. збору солі в Коленбрезі у недільні дні.

занепало і в подальшому місію в Помор'ї взяло на себе Крушвицьке єпископство⁴⁵.

До подієвих зв'язків варто віднести місію на Русь згаданого першого колобжезького єпископа Рейнберна, про яку відомо з хроніки Тітмара Мерзебургського. Рейнберн був відряджений на Русь як духівник доньки польського князя Болеслава, виданої заміж за Святополка Володимировича, одного із потенційних спадкоємців великокнязівського столу, який сидів у Туровській землі. Шлюб та союз із Болеславом були укладені десь у 1013-1014 р. в одному контексті із польсько-печенізьким походом проти Києва в серпні-вересні 1013 р. Рейнберн, на думку Б.Я. Рамма, виступив як подвійний агент, він був представником Болеслава на Русі і одночасно представником католицької церкви. Однак місія Рейнберна зазнала поразки. Коли Святополк був запідозрений у підготовці заклоту супроти батька, разом із ним заарештований був і Колобжезький єпископ. Він помер у київській тюрмі⁴⁶.

Таким чином, гіпотеза, висловлена ще у XVIII ст. та не популярна поміж дослідників, аж ніяк не є абсурдною. Наведені факти були тоді ще не відомі, тож тепер варто прийняти їх до уваги. Прибалтійські слов'яни брали досить активну участь у процесах, що відбувались у Балтійському регіоні, і мали цілковиту можливість долучитись до системи

⁴⁵ Silnicki T. Początki organizacji kościoła w Polsce za Mieszka I i Bolesława Chrobrego // Początki państwa Polskiego. T.I Organizacja polityczna. – Poznań, 1962. – S. 354-355.

⁴⁶ Рамм Б.Я. Папство и Русь в X-XV веках. – М., 1959. – С. 47-49; Корольок В.Д. Русь и Польша в первые пятнадцать лет XI века // Из истории межславянских культурных связей. К 70-летию акад. М.Н. Тихомирова. – Ученые записки института славяноведения. Т. XXVI. – М., 1963. – С.28-33 (В.Д. Корольок датує шлюб Святополка 1009-1010 рр., відверто перебільшує значення протистояння східної та західної церков на початку XI ст., втім абсолютно правий, коли стверджує, що Володимир боявся не стільки Болеслава або Рейнберна, скільки свого сина Святополка); Головка А.Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – К., 1988. – С. 21-22.

військового найму на Русі та у Візантії. Колобжезька версія також дає можливість пояснити як скандинавський характер етноніма, так і відмінність *колбягів* від варягів.

Іншу гіпотезу, так само не підтриману істориками, сформулював лінгвіст О.Л. Дювернуа⁴⁷. На його думку, на Русі, завдяки постійним тісним зв'язкам із Литвою, могли запозичити литовське слово *kalbingas* – «балакучий» (від *kalbà* – «мова») та використовувати його для позначення самих литовців, мову котрих погано розуміли. Підтвердження своїй гіпотезі О.Л. Дювернуа вбачав у географічному розміщенні пізніх згадок *колобягів*, що тяжіли до Псковщини та литовських кордонів.

З-поміж вказаних гіпотез щодо походження *кульпінгів* фінська може вважатись найбільш вірогідною, хоч фіни загалом не згадуються у зв'язку з Візантією⁴⁸. Принаймні їй варто віддати перевагу перед скандинавською. *Кульпінгів* в будь-якому випадку не можна відносити до складу варангів, як це іноді роблять⁴⁹.

Кюльфінги скандинавських джерел є конкурентами норвезьких збірачів данини з Фінмару, вони приходять зі сходу. Місце їхнього походження позначається як «країна *кюльфінгів*» – *Kylfingaland*, та асоціюється із Руссю. Навіть якщо припустити, що *кюльфінги*, яких зустрів Торольв у Фінмарку, були скандинавами на службі новгородських князів, це жодною мірою не вказано у джерелі та не пояснює, чому назва однієї з груп найманців, до того ж не

⁴⁷ Дювернуа А.Л. Кого называло древнерусское законодательство колобягом // Чтения в обществе истории и древностей. – 1884. – Кн. 1. – С. 20-26.

⁴⁸ Ciggaar Kr.N. Western Travellers to Constantinople. The West and Byzantium, 962-1204: Cultural and Political Relations. – Leiden, 1996. – P. 103– (The medieval Meditarrenean. Vol. 10)

⁴⁹ Серен Е.А. Периодизация военной активности норманнов на территории Византийской империи. IX-XI вв. // Иностранцы в Византии. Византийцы за рубежами своего государства. Тезисы докладов конференции. Москва, 23-25 июня, 1997 г. – М., 1997. – С. 44-45; Овчаров В. Указ. соч.

найвідомішої, поширилась у північних ітінераріях на всю східну країну.

Офіційні документи візантійського походження другої половині XI ст. вказують на те, що *кульпінги* складали окрему організаційну одиницю, а ігнорування цього підрозділу візантійськими письменниками скоріш за все свідчить про те, що грецькі автори, не обізнані із особливостями етнографії «гіперборейських варварів» та справами військовими, не відрізняли їх від інших північан. Але якщо *кульпінги* були скандинавами будь-якого гатунку, тоді у Візантії їх взагалі не розрізняли б від варангів, однак хрисовули демонструють існування такого розрізнення.

Як і роси та варанги, первісно *кульпінги* (як в фінській, так і у будь-якій іншій з наведених версій, крім тюркських) мали входити до загального корпусу «Рос», де й отримали своє скандинавське позначення. Причиною розподілу корпусу на окремі підрозділи були аж ніяк не етнічні розбіжності. Причиною не могло бути також різне районне походження. Візантія в цей час не мала прямих дипломатичних контактів із країнами Скандинавії та ніколи не мала із землями фінських чи прибалтійських племен, тож політичний фактор тут також не діяв. Найлогічніше пояснення – різноманіття мов всередині корпусу. Для різних вояків потрібні були мандатори із різною мовною підготовкою. Саме тому усі вояки скандинавського походження на початку XI ст. виокремились та стали відомі під назвою варанги.

Теоретично через Русь у складі корпусу «Рос» могли перебувати на службу до Візантії фіномовні та литовськомовні вояки чи вихідці із польського Помор'я. Повністю відкидати таку можливість недоцільно. Проте литовська та колобжезька гіпотеза набагато гірше, ніж фінська, відповідають реаліям вживання скандинавського аналогу «*кюльфінг*». Їх складно застосовувати до аналізу змісту понять *колбяз/кульпінг*, не відкидаючи тотожності цього поняття із скандинавським «*кюльфінг*». Отже з усіх гіпотез реалістичнішою за всіма показниками залишається гіпотеза фінського походження *кульпінгів*.

Н.Д. Руссеев

Олешье, или Илличе, – белое пятно на фоне темных веков

Почти 400 лет (с 1084 г.) истории порта Олешье – Илличе в устье Днепра автор рассматривает как эволюционную цепочку, состояние которой зависело от степени ее самодостаточности. Эта черта поддерживалась сложным взаимодействием разнородных внешних и внутренних факторов. Как только баланс сил нарушался, автономная жизнь города оказывалась под угрозой. Ее развитие прервалось, когда Северное Причерноморье попало под власть османов, закрывших Черное море для стран Западной Европы.

Северное Причерноморье известно как регион городской жизни с начала его колонизации древними греками. Развитие здесь целого ряда торгово-ремесленных центров в последующие века, вплоть до позднего средневековья, отмечено значительным количеством письменных свидетельств и памятников материальной культуры. При этом убедительное совмещение информации двух основных пластов исторических источников остается одной из самых трудных задач в работе исследователей. В данном отношении изучение средневекового города-порта Олешье и его преемников – уже на протяжении долгого времени тема в равной мере актуальная и сложная.

Мне представляется важным рассмотреть традиции городской жизни данного приморского поселения на протяжении ряда столетий, чтобы установить сколько-нибудь связную эволюционную цепочку его развития. Целесообразность в данном случае обусловлена отрывочностью и немногочисленностью такого рода сообщений.

Южнорусский летописный свод содержит несколько упоминаний об Олешье, датированных концом XI – первой четвертью XIII вв. Считается, что «после печенежской бури» и ослабления Византии город оказался в зависимости от киевских князей и служил приморским портом столицы

Древней Руси⁵⁰. Самое раннее сообщение относится к 1084 г., когда один из князей захватил Олешье и ограбил «гречников» – либо купцов, торговавших с греками, либо собственно византийских негоциантов. Под угрозой оказались важные для Руси международные экономические связи, поэтому великий киевский князь Всеволод Ярославич предложил совершить обмен. За портовый город он готов был отдать целую волость в районе современного Ровно⁵¹.

В следующий раз Олешье отмечено только 70 лет спустя. Осенью 1153 г. Мстислав Изяславич, сын великого князя, встречал в устье Днепра свою мачеху с Кавказа⁵². Очевидно, это был привычный путь для делегаций, направлявшихся в Киев из причерноморских стран. Не случайно, в 1164 г. здесь пребывали ехавший из Константинополя в Киев новый митрополит и сопровождавший его посол византийского императора. В Олешье их застал представитель Ростислава Мстиславича, направленный в византийскую столицу, чтобы воспрепятствовать этому назначению⁵³. Под 1160 г. во время борьбы Рюриковичей за Киев Олешье разгромили берладники. Воеводы того же Ростислава догнали их на челнах уже в низовьях Дуная; неприятель был уничтожен, а пленники отбиты⁵⁴.

С приведенными сообщениями сопрягается информация о северном побережье Черного моря арабского географа середины XII в. ал-Идриси. В составе одного из дорожников, включенных в его труд, содержится описание судоходного пути от Константинополя до Тмутаракани. «На восточной стороне устья» Днепра автор поместил город Мулису, при

⁵⁰ Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995. – Т. I. 1992. – С. 242; Т. VI. – 1994. – С. 517-518.

⁵¹ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – М., 1962. – Стб. 196; Толочко П.П. Киевская земля // Древнерусские княжества. – М. 1975. – С. 15.

⁵² Ипатьевская летопись. Стб. 465.

⁵³ Ипатьевская летопись. Стб. 522.

⁵⁴ Ипатьевская летопись. Стб. 505.

этом «в устье реки Данабрис», в одной миле от берега, у него отмечен город Улиски. Этот район с одной стороны был связан по реке с городами Руси, включая Киев, а с другой стороны – с крымским Херсонесом, расстояние до которого составляло один день плавания. Исследования показали, что наименования «Мулиса» и «Улиски» почерпнуты из разных источников, но относятся к одному населенному пункту. Единственный город того времени в устье Днепра – это «Олешье» русских летописцев, название которого в искаженных арабской речью вариантах вошло в труд ал-Идриси⁵⁵.

Экономическое значение порта в устье Днепра, по всей видимости, было велико и для Юго-Западной Руси. Так, в голодном 1213 г. «лодья из Олешья» доставили по Днестру во владения Даниила Галицкого рыбу и вино⁵⁶. Согласно другому известию, накануне битвы на Калке княжеские дружины, двигавшиеся по степи навстречу монголам, остановились на Днепре, «не дошедше Олешья»⁵⁷. Из летописей следует, что южный приморский город в XI–XIII вв. являлся для Руси узловым пунктом международных связей, центром транзитной торговли (особенно с Византией) и рыбных промыслов⁵⁸.

Косвенные данные позволяют ставить только вопрос о существовании поселения на берегу Днестровского лимана накануне монгольского завоевания. Движение в первой четверти XIII в. по маршруту, связывавшему устья Днепра и Днестра, отражено в тексте Ипатьевской летописи дважды. Кроме рассмотренного свидетельства 1213 г. известен факт участия в битве на Калке 1223 г. «галицких выгонцев»,

⁵⁵ Коновалова И.Г. Восточная Европа в сочинении ал-Идриси. – М., 1999. – С. 126, 132, 153, 154, 161, 162.

⁵⁶ Ипатьевская летопись. Стб. 735; Грушевський М. Вказ. праця. – 1995. – Т. VI. – С. 26.

⁵⁷ Летопись по Воскресенскому списку // Полное собрание русских летописей. – Т. 7. – СПб., 1856. – С. 130.

⁵⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – 1992. Т. II. – С. 517; Толочко П.П. Указ. соч. – С. 15.

которые на 1000 челнах спустились по Днестру, морем дошли до Днестра и поднялись вверх по реке до порогов⁵⁹. Такое сложное путешествие вряд ли могло быть успешным при отсутствии в устьях Днестра и Днестра поселений с пристанями, где многотысячный отряд мог остановиться перед дальнейшим плаванием.

В эпоху Золотой Орды данные о поселениях края становятся более регулярными, но довольно редко пространными. Однако возникает вопрос: могли ли пережить приморские города монгольское нашествие, потрясшее всю Европу? Об Олешье того времени нет даже косвенных сведений. Вероятно, вполне справедливо утверждение, что в эпоху ордынского господства город пришел в упадок⁶⁰.

Со второй половины XIII в., прежде всего благодаря генуэзцам, в практику судоходства стали входить навигационные карты и портоланы⁶¹. Их добротные сведения, ориентировавшие мореходов в трудных путешествиях, давно привлекли внимание исследователей исторической географии Северного Причерноморья⁶².

Топонимическая номенклатура прибрежной части междуречья Днестра и Днестра устойчива и сравнительно невелика⁶³. Что стоит за названиями *«Джинестра»*, *«Флор де лис»*, *«Барберексе»*, *«Гроте де тоно»*, *«Порто Бо»*, сказать

⁵⁹ Ипатьевская летопись. Стб. 742.

⁶⁰ Грушевський М. Вказ. праця. – 1995. Т. V. – С. 9.

⁶¹ Коновалова И.Г. Итальянские навигационные пособия XIII-XV вв. как источник по истории и исторической географии Северо-Западного Причерноморья // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – М., 1983. – С. 35-37.

⁶² Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России (1852-1877). – Одесса, 1879. – С. 72-93 и др.

⁶³ Тодорова Е. Северное побережье Черного моря в период позднего средневековья (Историко-географическое исследование) // История СССР. – 1989. № 1. – С. 173-175; Фоменко И.К. Номенклатура географических названий Причерноморья по морским картам XIII-XVII вв. // Причерноморье в средние века. – Вып. 5. – СПб., 2001. – С. 51-55.

определенно гораздо сложнее. По всей вероятности, они обозначали бухты, где можно было укрыться от шторма, стать на ночлег, поправить такелаж, запастись пресной водой или продовольствием. Этимология топонимов свидетельствует о прекрасном знании средневековыми штурманами природы края (рельеф, флора, фауна и т.п.), но редко дает основания для суждений о самом факте существования поселения и тем более об его характере.

Наиболее примечательно, пожалуй, то, что название Днепра – «*Элексе*» – нередко дублируется. Двойная фиксация, известная также для нижнедунайских портов Вичины и Ликостомо, совершенно определенно указывает на существование в устье реки одноименного поселения. В этом «*Элексе*» не трудно увидеть «*Олешье*» домонгольского времени. По всей видимости, вовсе не случайно, согласно древнейшей итальянской лоции Черного моря, во второй половине XIII в. суда покидали дельту Дуная и шли прямо к устью Элексе, минуя Днестровский лиман⁶⁴.

В XIV в. тот же порт итальянцы знали под названием «*Илличе*». Один из нотариальных актов Антонио ди Понцо зафиксировал, что в мае 1361 г. генуэзец Элиано Дентуто собирался отправиться на своем корабле из дунайской Килии в Илличе за солью. Поездка, по всей видимости, сулила немалую выгоду. Поэтому он заранее продал еще не привезенный товар двум соотечественникам по цене 9 соммов за 100 модиев⁶⁵.

По документальным сведениям из Каффы 1374 г. в Илличе проживало некоторое количество итальянцев и даже

⁶⁴ Димитров Б. България в средновековната морска картография XIV-XVI век. – София, 1984. – С. 32-33; Коновалова И.Г., Перхавко В.Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. – М., 2000. – С. 212-213.

⁶⁵ Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzo (1360-1361). – Bordighera, 1971. – P. 133-134.

был генуэзский консул⁶⁶. Затем в 1381 г. город являлся владением некоего ордынца Акбоги, с которым заключили договор о поставке проса в Каффу. Причалившее в Илличе судно взяло на борт около 400 модиев (112,6 т) проса, за которые было заплачено 70 соммов. Тогда же отсюда в Каффу прибыл посланник с письмами из Ликостомо на Дунае. В 1386-1387 и 1390 гг. отмечено пребывание генуэзцев из Илличе в Каффе и Пере⁶⁷.

Последующие перемены в истории приморских степей между Днестром и Днепром во многом связаны с великим литовским князем Витовтом. В 1398 г. он совершил глубокий рейд в татарские владения и достиг моря. По его приказу в устье Днепра за четыре недели из камня и глины сложили «Город Св. Иоанна». Эту крепость принято отождествлять с Таванью на правом берегу реки⁶⁸. Практически тогда же в «Список русских городов» внесен «Олешеск» как населенный пункт, принадлежащий литовцам⁶⁹.

В первые десятилетия XV в., благодаря новой активизации действий Литвы, на восточном берегу Днестра у впадения в море появился замок «Черный город», а на месте современной Одессы – укрепление и порт «Качибеев». Правда, после 1442-1444 гг. упоминания о них надолго

⁶⁶ Пономарев А.Л. Путеводитель по рукописям массарии Каффы 1374 г. // Причерноморье в средние века. – Вып. 6. – СПб., 2005. – С. 49, 71-89.

⁶⁷ Iorga N. Acte și fragmente cu privire la istoria Românilor. – Vol. II. – București, 1896. – P. 38; Барабанов О.Н. Судебное дело Бруноро Сальвиано (Каффа, 1454 г.). Опыт историко-юридического исследования // Причерноморье в средние века. – Вып. 2. – М., 1995. – С. 26.

⁶⁸ Грушевський М. Вказ. праця. – 1993. Т. IV. С. 313-316; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества литовского. – Киев, 1987. – С. 148-149; Білецька О. Поділля на зламі XIV–XV ст.: до витоків формування історичної області. – Одеса, 2004. – С. 81, 98, 292.

⁶⁹ Летопись по Воскресенскому списку. – С. 241.

исчезают из документов⁷⁰. Судя по всему, как и другие замки и города на «*татарской дороге*», они не обеспечили нормальные поставки товаров из Львова в Крым и обратно, а потому быстро потеряли свое значение⁷¹.

Можно предположить, что с утратой литовско-польских позиций на побережье связана попытка генуэзцев закрепиться в устье Днепра. В Илличе, о котором несколько десятилетий не было сведений, они выстроили замок. Один из его создателей и хозяев в сентябре 1440 г. продал своему соотечественнику Бруноро Сальваиго 6 из 24 каратов владельческих прав на укрепление по цене 70 соммов за карат⁷². Однако уже в 1441 г. замок находился в управлении Каффы⁷³. После того как консул главной генуэзской колонии на Черном море получил распоряжение дожа приобрести замок в собственность коммуны, настоящих хозяев заставили продать свои владельческие права по заниженной цене. Установив «*истинную цену*» в 40 соммов за долю, власти заявили, что никто из основателей замка не смеет требовать больше, хотя «*изначальная цена*» доходила до 100 соммов за карат. Пострадавший Бруноро стал добиваться получения денег в судебном порядке, но не нашел справедливости в Каффе. Только в 1453 г. вышло постановление дожа, Совета старейшин и Оффичии Попечения Романии, в котором признавалось, что Бруноро обманут. Тем не менее, тяжба продолжалась еще в начале 1460 г., когда на прошении истца появилась резолюция – передать дело на рассмотрение в Банк Сан-Джорджо. «*Истинной цены*» Бруноро, по всей видимости, так и не получил⁷⁴.

За время 20-летней тяжбы замок пережил немало потрясений. От имени Каффы Илличе уже в мае 1441 г. управлял Джулиано ди Гвизальди. По всей видимости, через

⁷⁰ Білецька О. Вказ. праця. – С. 61, 84-86, 258, 281; Грушевський М. Вказ. праця. – 1993. Т. IV. – С. 86.

⁷¹ Грушевський М. Вказ. праця. – 1993. Т. VI. – С. 58-59, 608.

⁷² Барабанов О.Н. Указ соч. – С. 21.

⁷³ Iorga N. Acte și fragmente... - Vol. II. – București, 1896. – P. 59.

⁷⁴ Барабанов О.Н. Указ соч. – С. 21-28.

несколько лет властвования этот наместник почувствовал себя хозяином положения и вопреки генуэзским законам решил вместе с Грегорио де Торрилья перестроить замок. Однако летом 1449 г. последовало предписание центральных властей о том, что никто из генуэзцев не должен помогать осуществлению их плана, а незадачливых компаньонов следует вынудить уйти из Илличе. Так Республика св. Георгия жестко пресекла затею своих граждан⁷⁵.

Правительство Генуи запретило частным лицам строить, перестраивать и укреплять по своей инициативе поселения на Черном море. Не исключено, что это решение связано с историей покупки Илличе. В устав черноморских колоний 1449 г. вошла статья *«О том, что не должно строить крепости на Черном море»* без разрешения метрополии⁷⁶.

В 1454-1455 гг. замок находился в ведении братьев генуэзского клана Сенарега, которые купили его у татар. Хотя в Леричи (Илличе) они, по всей видимости, представляли коммуну Каффы, это не помешало найти способ для превращения вверенных им крепостных стен в источник обогащения. Сенарега содержали здесь купленных у татар христианских пленников, а отпускали их на родину, только получив большой выкуп. Когда в Илличе попали 14 жителей Мокастро (Белгорода на Днестре), братья запросили за их свободу 3400 дукатов. Эта сумма в 50-250 (!) раз превышала рыночную цену такой партии рабов, которых обычно продавали по 4-10 флоринов за невольника⁷⁷. Возмущенные наглым предложением «милосердных» граждан Республики

Данилова Э.В. Каффа в начале второй половины XV в. (по документам «Codice») // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С. 198; Барабанов О.Н. Указ соч. – С. 21.

⁷⁶ Юргевич В.Н. Устав для генуэзских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // ЗООИД. – 1863. – Т. V. – С. 752-753; Барабанов О.Н. Указ соч. – С. 28.

⁷⁷ Cămpina B. Despre rolul genovezilor la gurile Dunării în secolele XIII-XV // Scrieri istorice. – Vol. I. – București, 1973. – P. 123-124.

Св. Георгия, шесть десятков белгородцев под видом рыбаков захватили и сожгли Илличе. Пленников освободили. Одни генуэзцы погибли, другие – попали в плен и были доставлены в Сучаву. Попытки Сенарега получить компенсацию (ущерб оценили в 10 тыс. дукатов) и вернуть замок ни к чему не привели. Белгородцы при поддержке молдавского господаря Петра Арона (1452-1457) восстановили Илличе и не собирались возвращать его итальянцам⁷⁸.

Пути Мокастро и Илличе пересеклись в тяжелейшей политической и экономической ситуации. После взятия османами Константинополя правительство Генуи передало в ноябре 1453 г. все черноморские колонии Банку Св. Георгия. Каффа находилась в упадке – город выглядел *«беззащитным, пустым и вымершим»*. Продолжительная засуха обернулась голодом. Толпы бедняков, пребывавшие *«в большом брожении»*, в надежде на *«более сносную жизнь»* в 1455 г. уходили *«по направлению к Мокастро»*⁷⁹.

Между тем попытка вернуть замок с помощью высадки десанта из Каффы провалилась. Прибывшие на галере к Леричи генуэзцы обнаружили, что его стены вновь укреплены, теперь *«от имени воеводы Петра и Монкастро»*. Так, к осени 1455 г. дело о возвращении Илличе законным владельцам зашло в тупик, поскольку новые власти не собирались уступать, а Генуя и Каффа, рассчитывая на поставки хлеба из Поднепровья, не желали рвать прежние партнерские отношения. Поэтому в марте 1456 г. правительство республики рекомендовало каффинцам не прерывать отношений с белгородцами: *«Лучше притвориться*

⁷⁸ Iorga N. Acte și fragmente... - Vol. I. – București, 1895. – P. 32-34; Iorga N. Studii istorice asupra Chilie și Cetății-Albe. – București, 1899. – P. 116-118; Бадян В.В., Чиперис А.М. Торговля Каффы в XIII-XIV вв. // Феодалная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма. – К., 1974. – С. 188-187; Данилова Э.В. Указ. соч. – С. 191, 207.

⁷⁹ Данилова Э.В. Указ. соч. – С. 204, 207.

и ожидать, пока не настанут лучшие времена, которые позволят вернуться к мысли о возврате поселения Илличе»⁸⁰.

Конечно, сведения, почерпнутые исключительно из письменных источников, не в состоянии всесторонне осветить тему, но позволяют сделать ряд интересных наблюдений и выводов.

Олешье появилось лишь в конце XI в. и существовало до вторжения орд Чингисхана в Европу. Городская жизнь на Днепро-Бугском лимане приобретала греко-русский характер. По всей видимости, тесные связи с Киевом и Херсонесом обеспечивали Олешью жизнестойкость перед кочевой стихией.

Начало властвования монголов почти всюду в Восточной Европе сопровождалось упадком городской жизни, который был в полной мере характерен и для Олешья (Элексе). Только во второй половине XIV в. после пандемии чумы, распада политических и экономических связей отмечены новые серьезные трансформации исторических реалий. Очевидно, именно в условиях регионализации истории Улуса Джучи поселение Илличе заинтересовало генуэзцев не только как связующее звено с Поднестровьем и Подунавьем, но и в качестве порта, в котором можно было закупить значительные объемы товарной продукции, включая хлеб.

Экономическая и политическая активность Молдавии и Литвы в Северо-Западном Причерноморье вовсе не способствовала расцвету района низовий Днепра. В частности, волны экспансии Великого Литовского княжества разрывали прежние связи, но не были подкреплены успехами в освоении этих территорий. Жизнь в Илличе угасала и вновь

⁸⁰ Iorga N. Acte și fragmente... Vol. I. – București. 1895. – P. 32-34; Iorga N. Studii istorice... - P. 116-118; Бадян В.В., Чиперис А.М. Указ. соч. – С.188-187; Данилова Э.В. Указ. соч. – С. 191, 207; Мыц В.Л. Кафа и Феодоро в XV веке. Контакты и конфликты. – Симферополь, 2009. – С. 240-244.

стала заметной только в 40-50 гг. XV в., когда ордынцы и итальянцы восстановили здесь прежние партнерские связи.

Острое столкновение генуэзцев из Леричи и представителей Белгорода нанесло очередной удар по городской жизни. Из-за отсутствия документальных свидетельств трудно сказать, продолжалось ли властвование Молдавии в замке сколько-нибудь долго, например, до 1475 или 1484 гг. Впрочем, даже если это так, надо признать, что после 1455 г. значение Илличе быстро сходило на нет.

Захват Османской империей Северного Причерноморья сопровождался активизацией действий послушного туркам Крымского ханства. Менгли Гирей, построивший близ днепровского устья крепость, в 1492 г. отказался вывести из нее свой гарнизон, хотя Литва предложила хану компенсировать строительные затраты деньгами. После этого отряд черкасского старосты разрушил укрепления, но литовцы не смогли помешать хану отстроить крепостные сооружения будущего Очакова⁸¹. К этому времени Илличе, очевидно, уже не существовал.

Многовековая история Олешья – Илличе (около 400 лет) являет феномен социально-политического образования, состояние которого зависело от степени его самодостаточности. Эта черта поддерживалась сложным взаимодействием внешних и внутренних культурных факторов, определявшим сочетание способностей к быстрой адаптации при сохранении механизмов защиты и передачи традиций. Вероятно, это общее свойство приграничных центров международных связей разного уровня. Поэтому, как только установившийся баланс сил нарушался, контакты прерывались и автономная жизнь Олешья-Илличе оказывалась под угрозой существования. Так произошло, когда османская экспансия сделала район Нижнего Поднепровья неотъемлемой частью «*страны ислама*», а Черное море – закрытым для мореходов Западной Европы.

⁸¹ Грушевський М. Вказ. праця. – 1993. Т. IV. – С. 330, 337.

* * *

За рамками статьи осталось рассмотрение темы с точки зрения памятников материальной культуры, что довольно давно создает впечатление односторонности подхода к проблеме⁸². Это наблюдение справедливо, хотя ситуация возникла по воле объективных причин. До недавнего времени археологические останки Олешья-Илличе не были даже надежно локализованы⁸³. Тем не менее, накопление полевых материалов, в особенности нумизматических находок, позволило этот средневековый центр довольно уверенно соотнести с городищем Днепровское-2 на высоком западном берегу Днепро-Бугского лимана, находящимся в Николаевской области Украины, вблизи древней Ольвии⁸⁴. Обязан высказать надежду, что уже в ближайшем будущем исследования этого многообещающего памятника, археологическая судьба которого складывалась далеко не счастливо, позволят найти ответы на многие назревшие, но пока все еще не разрешенные вопросы.

⁸² Мыц В.Л. Указ. соч. – С. 240.

⁸³ См. Сокульский А.Л. К локализации летописного Олешья // СА. 1980. № 1. – С. 64-73.

⁸⁴ Буйських С.Б., Ієвлев М.М. Про осіле населення понизь Дніпра та Південного Бугу у Х-ХІІІ ст. // Археологія. – 1991. № 4. – С. 105-109; Руссев Н.Д., Мельников О.Н. Тайна «каратов замка Илличе» // Stratum plus. – 2003/4. № 6. – С. 479-494.

I.B. Нємченко

**Олджернон Сідней та Нікколо Мак'явеллі:
щодо республіканізму в англійській політичній думці
XVII ст.**

Стаття присвячена аналізу політичних поглядів О. Сіднея у зв'язку із історіографічною проблемою його приналежності до західної республіканської традиції, що восходить до політичної спадщини Н. Мак'явеллі. Розглянуто уявлення обох мислителів про «змішану» форму правління у минулому та історичній сучасності, висвітлено відмінності в тлумаченнях вказаного політичного ідеалу.

Більш століття тому М.М. Ковалевський, звертаючись до ідей політичних авторів, які підтримували Англійську республіку середини XVII ст. – Дж. Мільтона, М. Нідхема, Г. Гаммонда, Дж. Гаррінгтона, відмітив їх цікаву ознаку. У творах англійських республіканців, - писав науковець, - так мало йдеться про республіку і так багато про змішану монархію¹.

М.М. Ковалевський був одним із перших європейських дослідників історії англійської політичної думки XVII ст. У наш час її історіографія, переважно англофонна, є дійсно розлогою². (Зазначу, що зростання чисельності наукових творів протягом останніх десятиліть пов'язане не в останню чергу із полегшенням доступу до джерел завдяки розвитку електронних технологій). У чималій кількості робіт другої

¹ Ковалевский М.М. От прямого народовластия к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. – М., 1906. – Т.2. – С.160.

² Г. Неннер має рацію, визначаючи, що англійська політична думка першої половини XVII ст. вивчена в англійській історіографії значно повніше, ніж політична думка другої половини сторіччя, якою «майже повністю нехтували». Хоча деякі вузькі за напрямом дослідження й виходили друком, узагальнюючі твори досі відсутні. – Nenner H. The later Stuart age // The Varieties of British Political Thought 1500–1800 / Ed. By J.G.A. Pocock with the assistance of G.J. Schochet and L.G. Schwoerer. – Cambridge, 1993. – P. 180.

половини минулого століття, а також останніх років імена Олджернона Сіднея та Нікколо Мак'явеллі стоять або поряд, або недалеко одне від одного. Їх об'єднує, на думку багатьох сучасних авторів, приналежність до потужної традиції республіканізму, яка хронологічно та «територіально» сягає далеко за межі Європи XVI–XVII ст. Звернемося ненадовго до її обрисів.

«Винахідником» західної, чи «атлантичної», республіканської традиції у політичній думці раннього Нового часу є підстави вважати видатного американського науковця Джона Покоука. У 1975 р. вийшов друком його твір «Момент Мак'явеллі. Флорентійська політична думка та атлантична республіканська традиція»³ - книга, яка незабаром стала культовою у фаховому середовищі. Підвалини згаданої традиції, за Джоном Покоуком, складав ідеал активного громадянського життя – *vivere civile* – у республіці або полісі. Останній згадується у зв'язку з тим, що Покоук бачить джерело цієї концепції в працях Арістотеля, а згодом й давньоримських авторів.

Класична «республіканська спадщина», ідеали Римської республіки були сприйняті діячами Італійського Відродження XV ст. Колюччо Салютаті та Леонардо Бруні – флорентійськими гуманістами, які сповідували принципи «громадянського гуманізму». Ренесансний ідеал «вірту» – звитяги – виявився тісно пов'язаним із громадянською *vita activa*. Ці ідеї на початку XVI ст. найповнішою мірою втілилися в республіканізмі Н. Мак'явеллі. Суттєво, що йшлося лише про один бік його політичної творчості, що відбився у «Дискурсах на першу декаду Тіта Лівія». «Державець», що був написаний водночас із «Дискурсами» і містив ідеї потужного одноосібного правління й примату політичного інтересу над мораллю, опинився поза «маршрутом» республіканської традиції.

Далі Дж. Покоук просліджує вплив республіканських ідей Мак'явеллі в Англії доби революції середини XVII ст.

³ Pocock J.G.A. Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition. – Princeton, 1975.

Найбільш яскраво, за його думкою, воно виявилось у політичній творчості Джеймса Гаррінгтона, а згодом – вже по той бік Атлантики – під час Американської революції. Книга Дж. Покоука справила величезний вплив на англомовну історіографію, хоча не unikнула й критики, особливо після її перевидання, яке відбулося 2003 р.⁴ Втім наскільки можна судити, сам феномен англо-американської республіканської традиції сумнівів не викликав.

Не менш значний внесок до теорії та історії республіканізму ранньомодерної доби зробив видатний англійський історик Квентін Скіннер (зазначимо, заклавший разом з Дж. Покоуком основи контекстуалізму у вивченні історії політичної думки). У низці досліджень 80-х–90-х рр. минулого століття Кв. Скіннер представив своє трактування ідейного змісту англо-американської республіканської теорії⁵.

Її основні віхи складають ідеї римських авторів – Тіта Лівія, Тацита і Саллюстія, «відроджені» італійськими гуманістами доби Ренесансу. Найяскравіше вони проявилися у «Дискурсах на першу декаду Тіта Лівія» Н. Мак'явеллі. Особливого значення ця теорія набула за добу Англійської революції середини XVII ст., а пізніше прислужилася справі боротьби Американських колоній проти Британської корони⁶.

Отже Кв. Скіннер зберіг та укріпив засади англофонної республіканської теорії, однак по-своєму витлумачив її головні складові, розставив акценти, а також – що є суттєвим для предмету даної розвідки зокрема – модифікував її назву. Основу традиції, за Скіннером, склало, перш за все, розуміння

⁴ Див. напр.: Vatter M.E. *Between Form and Event: Machiavelli's Theory of Political Freedom*. – Kluwer Academic Publishers, 2000; Sullivan V.B. *Machiavelli, Hobbes & the Formation of Liberal Republicanism in England*. – Cambridge, 2004.

⁵ Skinner Q. *Machiavelli on the Maintenance of Liberty* // *Politics*. – No18. – 1983. – P. 3-15.; *The Republican Idea of Political Liberty* // *Machiavelli and Republicanism* / Ed. G. Bock, Q. Skinner and M. Viroli. – Cambridge, 1990. – P. 293-309.

Skinner Q. *Liberty before Liberalism*. – Cambridge University Press, 1998.

⁶ Skinner Q. *Liberty before Liberalism*. – P. IX.

громадянської свободи як відсутності пригноблення з боку влади і тому можливої лише у свободній державі⁷.

Свобода окремого громадянина пов'язана зі свободою громадянського суспільства у цілому. Політичні автори цього гатунку, пише Кв. Скіннер, - зосереджуються не на свободі індивіда, а скоріше на тому, що Мільтон називає 'common liberty' або 'free government', Гаррінгтон – 'the liberty of a commonwealth', а Сідней пізніше – 'the Liberty of Nations'. Усі вони, як і М. Нідхем, намагаються обґрунтувати «перевагу свободної держави»⁸.

Що стосується термінології, то в останній зі згаданих вище робіт Кв. Скіннер запроваджує нове визначення республіканської традиції – «нео-римська», оскільки звичне (і вельми популярне в історіографії) є таким, що, на його думку, спроможне ввести в оману⁹. З цим міркуванням важко не погодитись. Кв. Скіннер справедливо вказує на ту обставину, що не всі «нео-римляни» в Англії XVII ст. були республіканцями у строгому сенсі слова, тобто виступали проти інституту монархії. Наприклад, Джон Локк, який підтримував саме таке розуміння свободи, не заперечував монархію як таку. Водночас, - відмічає дослідник, - всі «визнані» («avowed») республіканці того часу розуміли свободу саме так¹⁰.

Не можна не помітити, що викладені вище міркування займають у книзі «Свобода до лібералізму» занадто скромне місце – лише у посиланнях, хоч сам термін «нео-roman» у

⁷ Таке розуміння свободи в сучасній літературі часто визначається як «негативне»: політична свобода присутня там, де вона не зазнає утисків. Близьке до викладеного трактування свободи у контексті республіканських ідей див.: Pettit Ph. *Republicanism: A Theory of Freedom and Government*. – Oxford, 1997. Див. також: Larmore Ch. *Liberal and Republican Conceptions of Freedom* // *Critical Review of International Social and Political Philosophy*. – Vol. 6. – Issue 1. – 2003.

⁸ Skinner Q. *Liberty before Liberalism*. – P.23. Скіннер обігрує назву політичного твору М. Нідхема 'The Excellency of a Free State', який був написаний на захист Англіїської республіки.

⁹ Ibid. – P.11.

¹⁰ Ibid. – P. 22-23, 55.

тексті цілком взяв гору над «*republican*». Втім в англомовних дослідженнях останніх років цей термін, безумовно відомий, не здобув широкої популярності, в той час як «республіканізм» чи «класичний республіканізм» стали практично узвичаєними. Так, Ч. Лармор характеризує помітне зростання інтересу до «класичного республіканізму» в останні роки як певне «республіканське відродження»¹¹. Йдеться про ту ж, за Кв. Скіннером – нео-римську, традицію англо-американської політичної думки.

Політична спадщина Олджернона Сіднея посідає в межах вказаної традиції хоч і не центральне, але надійно закріплене за нею місце. Республіканець, переконаний республіканець – такі визначення ми зустрічаємо не тільки в працях західних авторів, а й в нечисленних дослідженнях радянського періоду¹² і у сучасних російських¹³.

Республіканізм О. Сіднея не викликає сумнівів і в Джонатана Скотта, який присвятив Сіднею, його життю, діяльності, ідеям та в цілому його епосі спеціальні монографічні дослідження¹⁴. Одне із завдань своєї першої книги Дж. Скотт окреслив наступним чином: показати, що О. Сідней був республіканцем, при тому – «історичним продуктом» першої Англійської революції (1649 р.), а не другої – 1688-го¹⁵. У своїх працях Скотт вдало розвіює деякі історіографічні міфи, що склалися навколо особистості Олджернона Сіднея. Так, він стверджує, що Сідней ніколи не

¹¹ Larmore Ch. *Op.cit.* – P. 96.

¹² Див. напр.: Лабутина Т.Л. Английский республиканизм после «славной революции» (1689–1714) // Проблемы британской истории. – М., 1987. – С.217.

¹³ Эрлихсон И.М. В поисках идеала. Из истории английской утопической мысли второй половины XVI – начала XVIII веков. – М., 2008. – С. 175, 179, 198 та ін.

¹⁴ Scott J. *Algernon Sidney and the English Republic 1623–1677.* – Cambridge, 1988; *Algernon Sidney and the Restoration Crisis 1677–1683.* – Cambridge, 1991; *England's troubles. Seventeenth-century English political instability in European context.* – Cambridge, 2000.

¹⁵ Scott J. *Algernon Sidney and the English Republic 1623–1677.* – Preface. P. X.

був вігом (в розумінні XVIII–XIX ст.)¹⁶. Слова «віги» і «торі», що з'явилися 1681 р., визначали у той час не партії, а переконання¹⁷. Сідней не міг знати, що відбудеться із ними в майбутньому. Так само, - продовжимо, - як він не знав про «атлантичну» республіканську традицію і не відчував себе її протагоністом.

Зрозуміло, будь-яка теорія передбачає високий рівень абстракції. Вона дозволяє відволіктися від подробиць, не враховувати, наприклад, що Мак'явеллі написав не тільки «Дискурси на першу декаду Тіта Лівія», а й «Державця», хоч кому це не відомо? Або віднести до лав республіканців принаймні М. Нідхема – теоретика влади *de facto*¹⁸. При найближчому розгляді може виявитися, що «визнаних» республіканців в Англії XVII ст. було не занадто багато, як це мудро відзначив М.М. Ковалевський більш ста років тому.

Спробуємо підійти до головного політичного твору О. Сіднея «Discourses concerning Government»¹⁹ з позицій його внутрішньої логіки. У цьому об'ємному та, слід визнати, не зовсім упорядкованому творі²⁰ Сідней приділяє велику увагу питанням щодо походження держави, її призначення та

¹⁶ Ibid. – Introduction.

¹⁷ Scott J. Algernon Sidney and the Restoration Crisis 1677–1683. – P. 48.

¹⁸ См. Немченко И.В. Право индивидуума в контексте политического конфликта: Т.Гоббс и теоретики власти *de facto* // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – Вып.3. – М., 2000.

¹⁹ Sidney A. Discourses concerning Government. – London, 1698. (Далі – Discourses)

²⁰ Хронологічно «Дискурси» пов'язані з останніми роками життя О. Сіднея. Зазвичай вважають, що трактат було написано у 1680–1683 рр. 26 червня 1683 р. Сідней був заарештований за звинуваченням в участі у так званій «стодольній змові» (Rye House Plot) та 7 грудня страчений. Можливо, арешт перервав опрацювання рукопису. «Дискурси» вперше вийшли друком 1698 р. Саме це видання ми використали. Сучасні публікації відбулися 1996 та 2002 рр. Трактат є доступним у мережі Інтернет: constitution.org/as/dcg_000.htm

форми. Свої погляди з цих питань він висловлює цілком виразно, хоч, на погляд сучасного читача, надміру багатомовно й з численними повторами.

Маючи широку та різнобічну ерудицію та, судячи з усього, чудову пам'ять, Сідней наводить для обґрунтування своїх ідей незчисленну кількість прикладів із Священної історії, а також з історії переважно європейських держав – Англії, Франції, Італії, Німеччини, Іспанії тощо. Втім поза його увагою не залишаються й країни Сходу. Ці приклади зазнають раціоналістичного тлумачення та надійно прислужують авторові «Discourses». Сідней пише, що можна надати чимало аргументів щодо його правоти, «Але я вдовольнюся двома: перший є виведеним із розуму, другий із фактів (matters of Fact)²¹».

Обидва йому знадобилися для ведення полеміки. Як відомо, «Дискурси» були спрямовані проти політичної концепції Роберта Філмера, що була викладена у його трактаті «Патріарх»²². Ця робота була вперше видана у 1680 р., а написана значно раніше, за доби революції 40-х рр. XVII ст.²³ Сер Роберт Філмер (~1588–1653) створив політичну теорію, ядром якої була концепція абсолютної необмеженої влади монарха. Не викликає сумнівів, що ця концепція сформувалася під впливом політичного вчення Жана Бодена, його теорії абсолютного та неподільного суверенітету держави. Положення Філмера виявилися близькими й до вчення про суверенітет його видатного сучасника Томаса

²¹ Discourses concerning Government (Ch. II, sect. 11). – P. 106.

²² Patriarcha; or the Natural Power of Kings. By the Learned Sir Robert Filmer, Baronet. London, Printed for Ric. Chiswell in St. Paul's Church-Jard, Matthew Gilliflower and William Hinchman in Westminster Hall, 1680/ In A Collection of the Several Tracts written by Sir Robert Filmer, Knight, London, 1684.

²³ В сучасній історіографії присутні різні варіанти датування «Патріарха». Про це див.: Немченко И.В. Политические идеи Роберта Филмера // Проблемы британской истории. – М., 1990; К вопросу о ренессансных традициях в английской политической мысли XVII века: Олджернон Сидней и Роберт Филмер // Древнее Причерноморье. Вып. IX. – Одесса, 2011.

Гоббса²⁴, і вказана обставина також не залишилась непоміченою Олджерноном Сіднеєм.

Задля обґрунтування необмеженої королівської влади Філмер використав так звану «адамітську теорію»: спираючись на біблійну екзегезу, а також на історичний прецедент, він доводив, що влада монарха (як і будь-якого іншого правителя) походить від влади Адама над своїми нащадками. Серйозної уваги в «Патріарсі» приділено питанню про форми державного устрою та доказам переваг абсолютної монархії.

Тема «Олджернон Сідней і Роберт Філмер» потребує на окремі розвідки. Зараз для нас цікавою є проблематика твору Філмера, бо саме вона у значній мірі визначила проблематику «Дискурсів». Сідней в найдокладніший спосіб обговорює та критикує усі положення «Патріарха», перш за все – «адамітську теорію» та вчення про суверенітет. Він сконцентрований на питаннях про походження держави, її сутність та форми.

У зв'язку з цим маємо визнати, що інститут монархії постійно перебуває у центрі уваги автора «Дискурсів». По-перше, йдеться про Біблійних царів. До Священної історії Сідней ставиться серйозно та приділяє їй сюжетам помітно більше уваги, ніж Філмер, якого він критикує²⁵. Не випадково Дж. Скотт, що розвіює історіографічні міфи стосовно Сіднея, характеризує його як «глибоко релігійного мислителя»²⁶.

²⁴ Див.: Немченко И.В. Томас Гоббс и Роберт Филмер: рационализм и патернализм в теории суверенитета // Записки історичного факультету. – Вип.4. – Одеса, 1997.

²⁵ Nemchenko I. 'Adamite Theory' attacked: Algernon Sidney vs. Robert Filmer // Compilation of Papers to be presented at the Colloquium on Political Hebraism: Jewish Sources in the History of Political Thought. – Jerusalem, 2006.

²⁶ Scott J. Algernon Sidney and the English Republic 1623–1677. – Р.4. Можна було б уточнити: Сідней багато займався біблійною екзегезою, зберігаючи при цьому секулярний раціоналістичний підхід до предмета дослідження. Така «комбінація» не є дивною для автора раннього модерного часу. У зв'язку з раціоналізмом Сіднея див.: Discourses. – Ch. I, sect. III. – Р. 8-10.

Привертає до себе увагу й термінологія. Протягом свого розлогого твору Сідней, згадуючи владу як таку або її носіїв, часто-густо використовує термін «король» наряду із загальнішим терміном «magistrate», який теж не виключає монархічного варіанту.

Нарешті, значущою складовою «Дискурсів» є критика необмеженої влади монарха. Сідней рішуче відкидає абсолютну монархію, за якої король править за своїм уподобанням, «для себе», не зважаючи на закони країни та інтереси підданців. Таке правління є не що інше, як тиранія, найгірша форма правління, яка несе людству «порок, злидні, розорення та безчестя»²⁷. У державі не може бути ані миру, ані справедливості, якщо «влада, заснована для блага нації, обертається на її загибель»²⁸. Підкорення такій владі є рівнозначним до рабства, оскільки правитель – пан над життям і власністю підданців²⁹.

Виникнення абсолютної монархії, чи тиранії, пов'язане з узурпацією влади, а також із занепадом моралі та псуванням вдач ('corruption') правителів та їх підданців («Усі тиранії виникали із корупції»³⁰). Вона може бути встановленою виключно в насильницький спосіб, як це було в Римській імперії та в «королівствах маврів і арабів»; такими, за Сіднеєм, є тиранія Еццеліно в Падуї, Вісконті та Сфорца в Мілані, Каструччо Кастракані у Луцці, Цезаря Борджіа та ін. Законом у таких державах є хотіння правителя³¹. Так само страждають й народи Франції та Туреччини³², підданці Московського царя («czar»³³) тощо.

Велику роль у системі політичних поглядів О. Сіднея відіграє концепція суспільного договору ('consent' або 'contract'). Саме таким шляхом утворюються держави, в яких

²⁷ Discourses. – Ch. II. Sect. XIV. – P. 123.

²⁸ Ibid. – Ch. I. Sect. VI. – P. 15.

²⁹ Ibid. – Ch. I. Sect. V. – P. 12.

³⁰ Ibid. – Ch. II. Sect. XIX. – P.146.

³¹ Ibid. – Ch. II. Sect.XXXI. – P.246.

³² Ibid. Sect.XXI. – P.155.

³³ Ibid. – Ch. III. Sect.. XXXII. – P.256.

діє принцип *Salus populi est Lex Suprema*. Бог створив кожную людину вільною³⁴, - пише Сідней, - і люди спочатку володіли рівною свободою³⁵. Згодом їх чисельність зросла і вони почали становити небезпеку один для одного. Тоді багато сімей об'єдналися в єдину громадянську спільноту для забезпечення більшої зручності (*conveniency*), безпеки і захисту самих себе і своїх дітей. Природна свобода людей при цьому обмежувалася. Сідней підкреслює, що таке об'єднання могло статися виключно добровільно, оскільки людей спонукала до нього тільки надія на переваги життя в суспільстві³⁶.

Хоча О. Сідней часто згадує суспільний договір у своїх «Дискурсах», не можна сказати, що концепція сформульована чітко, як, наприклад, в творах його сучасника Т. Гоббса³⁷. Так, далеко не відразу стає ясным, між ким цей договір укладається. Окремі зауваження Сіднея, розкидані по розділах його роботи, дозволяють спізнати, що договори відбуваються «між магістратами і націями»³⁸, «між націями та їх королями»³⁹.

Сідней стверджує, що всі держави виникли внаслідок договору, у тому числі ті, які пізніше виродилися у тиранію. При укладенні суспільного договору люди (*Nation, Multitude*) самі обирають найбільш сприятливу для них форму правління. «Не існує форми, призначеної Богом або природою», лише ті форми правління (*Governments*) можуть вважатися справедливими, які встановлені суспільним договором (*consent of Nations*)⁴⁰. Перевагу Сідней незмінно

³⁴ Ibid. Ch. II. Sect V. – P. 78.

³⁵ Ibid. – Sect I. – P. 59.

³⁶ Ibidem.

³⁷ Можна припустити, що Гоббс, до політичного вчення якого Сідней ставився вельми критично, втім вплинув на його судження стосовно додержавного стану людства та суспільного договору. Спеціальний розгляд цього питання – за межами цієї статті

³⁸ Discourses. – Ch. II. Sect. XXXI. – P. 247.

³⁹ Ibid. – Ch. III. Sect. I. – P. 256.

⁴⁰ Ibid. – Ch. II. Sect. XXXI. – P. 155.

надає «змішаний формі». Він пише, що у світі «ніколи не існувало жодного доброго державного устрою, який не складався би з трьох простих різновидів – монархії, аристократії і демократії»⁴¹.

Саме змішаний державний устрій зазвичай обирають люди при укладанні суспільного договору, бо він найбільш відповідає інтересам народу. Такою була Римська республіка, а також давня англійська конституція. Європейські королівства – Франція, Іспанія, Польща, Угорщина, Данія, Швеція та ін., з виборною або спадковою владою короля, – мали спеціальні політичні органи (парламенти, рейхстаги, станові збори, кортеси), які поділяли владу з монархом, а в разі потреби компенсували слабкість правителя або сприяли переходу корони від однієї династії до іншої.

Такі держави Сідней часто називає народними – «Popular states». Народ в них має можливість контролювати королівську владу за допомогою своїх представників, отже в них здійснюється фундаментальний принцип *Salus populi est Lex Suprema*⁴². Найменування ж ці «змішані» або «народні» держави отримують від того компонента (частини), який в них переважає⁴³. Суттєво, що якою би владою не наділив народ правителя, він зберігає свій суверенітет⁴⁴ і право розірвати договір з державцем-тираном.

Відповідно, народними можна назвати не тільки Римську державу (до захоплення влади Цезарем), Афіни або Спарту, але й багато інших держав, «які зазвичай іменуються монархіями»⁴⁵, і де король править відповідно до закону. Монархічну форму спочатку обрали для себе народи Ізраїлю, Іудеї, Риму, Спарти, Франції, Іспанії та Англії⁴⁶. Демократичної ж форми в чистому вигляді, на думку Сіднея, не існує взагалі.

⁴¹ Ibid. – Sect. XVI. – P. 130.

⁴² Ibid. – Sect. VII. – P. 90; Ch. III. Sect. I. – P. 252.

⁴³ Ibid. – Ch. I. Sect. X. – P. 23.

⁴⁴ Ibid. – Ch. II. Sect. VII. – P. 118.

⁴⁵ Ibid. – Sect. XIX. – P. 146.

⁴⁶ Ibid. – Sect. XXXI. – P. 245.

Не можна не помітити схожості подібних політичних уявлень із поглядами Нікколо Мак'явеллі на досконалу форму правління, висловленими у «Дискурсах на першу декаду Тіта Лівія». У цьому творі, на відміну від «Дискурсів» О. Сіднея, часто-густо згадується республіка. Цим терміном позначається і держава як така, і одна з її форм – народне правління. Поєднання та чергування значень можна спостерігати протягом усього тексту. Наведемо лише деякі приклади.

Так, у розділі II йдеться про «засновника *республіки*» і три її форми - види державного устрою – «самодержавство, аристократію та народне правління», про їх змінюваність – коло, «обертаючись в якому, республіки управлялися і управляються»⁴⁷. Республіками є і Спарта, і Венеція⁴⁸. Водночас метою Ромула було заснування «царства, а не *республіки*»⁴⁹; у розділі XI йдеться про «благо республіки *або* царства»⁵⁰. Нарешті, глава II «Державця», яка має назву «Про спадкове єдиновладдя», відкривається словами: «Республіки я тут не розглядатиму, позаяк я багато говорив про них в іншому місці. Я звернуся тільки до монархій ...»⁵¹.

Що стосується вибору державних форм, то «мудрі законодавці уникали кожної з них окремо і обирали таку, в якій вони виявлялися немов перемішаними, вважаючи подібну форму правління більш міцною і стійкою, бо, співіснуючи одночасно в одному і тому ж місті, Самодержавство, Оптимати і Народне правління озираються

⁴⁷ Макиавеллі Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия / Пер. Р. Хлодовского // Макиавеллі Н. Государь: Сочинения. – М., Харьков, 1998. – С. 130.

⁴⁸ Там же. – Гл. V. – С.136; Гл. VI. – С.38, 41.

⁴⁹ Там же. – Гл. II. – С.131.

⁵⁰ Там же. – Гл. XI. – С.151.

⁵¹ Мак'явеллі Н. Державець // Мак'явеллі Н. Флорентійські хроніки; Державець / Пер. з іт. А. Перепаді. — Харків, 2007. – С. 419.

один на одного»⁵². Таку форму здобула Римська республіка – предмет захоплення Н. Мак'явеллі та й О. Сіднея.

Проте «не може бути схожої форми там, де матерія в усьому різна»⁵³. У «Державці», що був присвячений політичним реаліям початку XVI ст., йшлося про жорстке одноосібне правління і були зовсім відсутні згадки про народну свободу. М.А. Барг, звертаючись до політичних поглядів Н. Мак'явеллі як до певної цілісності, надав їм справедливую оцінку: «Мак'явеллі аж ніяк не виступає ані «чистим» республіканцем, ані ортодоксальним монархістом»⁵⁴.

Олджернон Сідней, здається, також не був ні тим, ні іншим.

Доречно запитати, якою мірою Сідней був знайомий з політичною творчістю Мак'явеллі? Розлогі «Дискурси про державне правління», що рясніють іменами стародавніх та сучасних Сіднею авторів, містять усього п'ять посилань на праці флорентійця – три на «Дискурси» і по одній на «Державця» та «Історію Флоренції».

Мак'явеллі, таким чином, - не занадто цитований автор, (наприклад, на Франческо Гвіччардіні як історика Італії посилань набагато більше) і, схоже, Сідней не виокремлює його з ряду інших істориків і письменників. Найбільш «змістовне» посилання (на «Дискурси на першу декаду Тіта Лівія») стосується питання про необхідність свободи людей для заснування доброго правління: морально зіпсований народ цього зробити не зможе. Витоки тиранії – в зіпсованості людей⁵⁵. Ця тема важлива для Сіднея. Решта посилань менш значущі. Так, зазначивши мимохідь, що й слабкому правителю можуть стати у нагоді хороші радники,

⁵² Макиавелли Н. Рассуждения о первой декаде Тита Ливия. – Гл. II. – С. 130.

⁵³ Там же. – Гл. XVIII. – С. 163.

⁵⁴ Барг М.А., Авдеева К.Д. От Макиавелли до Юма: становление историзма. – М., 1998. – С. 60.

⁵⁵ Discourses. – Ch. II. Sect. XI.

він апелює до XXIII розділу «Державця»⁵⁶. З «Історії Флоренції» Сідней наводить приклад боекздатності флорентійців у минулому: почувши дзвони, збиралися 135 тисяч озброєних людей. За часів Мак'явеллі вони вже були неспроможні захистити ані себе, ані свого правителя⁵⁷.

Думка про вплив мінливих історичних обставин на форми державного устрою не була чужою для Сіднея. Не випадково він характеризує політичну науку як найважчу з усіх, таку, що змінюється у відповідності з обставинами⁵⁸. «Ніщо не є постійним у цьому світі»⁵⁹, – таке чи подібне цьому судження неважко зустріти на сторінках «Дискурсів». Проте поверхневі зміни не зачіпають основ гарного правління⁶⁰.

У цьому, на наш погляд, полягає істотна відмінність уявлень про політичні форми Олджернона Сіднея та Нікколо Мак'явеллі.

Ідеали народного – змішаного за формою – правління у Мак'явеллі пов'язані з минулим, зі славетними часами Римської республіки. Повертаючись до сучасності, він рекомендує Лоренцо Медичі наслідувати приклади «доблесного» правителя Романії герцога Валентино і закликає, не боячись «вдатися, якщо це необхідно, до зла»⁶¹, з'єднати Італію під одноосібною владою.

Що стосується Сіднея, то його ідеали свободи та справедливості пов'язані із сьогоденністю, і це підтверджують факти його буремної біографії та її драматичний фінал – загибель на ешафоті. Ці ідеали спираються на більш міцний

⁵⁶ Ibid. – Ch. III. Sect. XVI.

⁵⁷ Ibid. – Ch. II. Sect. XXVI. Рання робота О. Сіднея «Court maxims», яка буда написана 1664–65 рр., свідчить про його знайомство з політичною творчістю Мак'явеллі. Див. Sidney A. Court maxims / Ed. and introduced by H.W. Bloom, E.H. Mulier, R. Janse. – Cambridge, 1996. – Introduction.

⁵⁸ Ibid. – Sect. VIII. – P. 94.

⁵⁹ Ibid. – Sect. XXIII. – P. 165.

⁶⁰ Ibid. – Sect. XVII. – P. 134.

⁶¹ Мак'явеллі Н. Державець. – Розд. XVIII. – С.464.

теоретичний фундамент, сформований в англійській та європейській політичній думці протягом XVI-XVII ст. – концепцію суспільного договору, принципи *Salus populi* та суверенітету народу. Традиційна англійська «змішана» форма правління, або «змішана монархія», на відміну від тиранічного правління абсолютного монарха, уможливлювала реалізацію цих принципів і відповідала, таким чином, політичному ідеалу Олджернона Сіднея.

П.М. Тоцький

**Історія України та козацтва XVI-XVIII століть
у відображенні французьких раритетів
Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова**

Предметом наукового аналізу автора є свідчення французьких істориків ранньомодерного часу стосовно політичної еволюції українських земель та козацтва XVI-XVIII ст. На основі французьких раритетів Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова прослідковуються деякі характерні риси процесу державотворення України, розвитку військово-політичної ситуації вказаного періоду в контексті системи міжнародних відносин Східної Європи. Особливу увагу приділено формуванню образу козацтва у історіографії та політичній думці Франції.

Серед рідкісних видань наукової бібліотеки нашого університету є західноєвропейські і, зокрема, французькі раритети, присвячені історії України та козацтва XVI-XVIII ст. Це свідчить про дуже велику увагу, яку приділяли громадськість та уряди Західної Європи до подій, що відбувалися на теренах України. Звернемось до деяких з цих видань.

Одним з найцікавіших свідчень іноземців про військово-політичну ситуацію в Україні та українське козацтво періоду Визвольної війни XVII століття стала видана в 1663 р. у Парижі «Історія війни козаків проти Польщі»¹ П'єра Шевальє, французького військового офіцера, радника польського короля Яна Казимира. Примірник цього дуже рідкісного видання зберігається у фондах наукової бібліотеки ОНУ.

Треба зазначити, що французький автор дає досить об'єктивну оцінку військово-політичній ситуації в Україні 1640-50 рр. Поділяючи багато в чому погляд шляхетських кіл Речі Посполитої на події Визвольної війни в Україні, Шевальє не став, однак, покірним рабом апологетичних щодо

¹ Chevalier P. Histoire de la guerre des cosaques contre la Pologne. – P., Barbin, 1663.

польського короля та його уряду офіційних джерел. Його погляд на вказані події відзначається певним скепсисом і навіть критицизмом.

Незважаючи на свої часто констатовані симпатії до уряду Речі Посполитої та польської шляхти, автор «Історії війни козаків проти Польщі» досить тверезо формулює судження стосовно причин Визвольної війни в Україні². На перше місце серед них він ставить соціальне пригноблення українського селянства та козацтва польськими магнатами та шляхтою. Багато в чому гіркі констатації Шевальє збігаються з тими, що в свій час робив Гійом де Боплан, порівнюючи життя українських селян з галерниками³. Так, Шевальє пише, що селяни України були «неначе раби» переобтяжені важкою працею і різними податками та оплатами на користь шляхти та орендарів⁴. Звідси він робить цілком логічний висновок, що «отож не треба дивуватися, якщо селянські заворушення були такими частими і що в останніх війнах селяни відстоювали і обороняли свою свободу з такою завзятістю»⁵.

Досить цінним для сучасного історика в творі Шевальє є опис битв козацького війська під Корсунем, Пилявцями, Зборовом, Берестечком, подій дипломатичної історії Визвольної війни в Україні. В праці Шевальє є чимало фактичних деталей та відтінків стосовно деяких важливих історичних подій, які ще недостатньо використані у наукових дослідженнях, що сприяло б їх більшому висвітленню. Це стосується його повідомлень про перехід українських вояків Потоцького на бік козацького війська під Корсунем, швидку організацію нової козацької армії Б. Хмельницьким після поразки під Берестечком⁶, причини дипломатичної активності українського уряду в 1649-1650 рр., що обумовили його похід на Молдову⁷, складнощі дипломатичних стосунків

² Ibid. – Р. 30, 36.

³ Боплан Г. де. Опис історії. – К., 1992. – С. 48.

⁴ Chevalier P. Op. cit. – Р. 24.

⁵ Ibid. – Р. 27.

⁶ Ibid. – Р. 41, 47, 53.

⁷ Ibid. – Р. 104-105.

гетьманської України з Портою та Московською державою. Щодо стосунків Москви та Чигирина цього періоду французький історик висловлює думку, що Б. Хмельницький «шукав союзу з великим князем московським, що в ньому він сподівався знайти більше безпеки та користі, ніж з турецьким султаном, бо спільна релігія єднає московітів та козаків»⁸.

Оцінки Шевальє стану російсько-українських відносин відзначаються досить великим реалізмом. Констатуючи вищезгадану позицію Чигирина щодо Москви, він, разом з тим, пише, що російський цар «не дуже прихильним оком дивився на успіхи Хмельницького, побоюючись, щоб повстання козаків та руських (тобто українських. – П.Т.) селян не поширилося в його країні, на яку перекинулося вже кілька іскор того полум'я, що запалило Польщу»⁹. В іншому місці вказаний автор зазначає, що Олексій Михайлович «дбав більше про вигоди, які він може мати від цього повстання (Б. Хмельницького. – П.Т.), ніж про схвалення його»¹⁰.

Праця французького історика не вільна від фактичних помилок та поверхових спостережень. Так, її автор майже зовсім обійшов тему кримськотатарських набігів на українські землі. Проте в цілому, у нас є всі підстави вважати книгу П'єра Шевальє корисним джерелом з політичної історії та етнографії України XVII століття.

Іншим пам'ятником-раритетом з історії України є «Літопис Малоросії» французького дипломата і мандрівника XVIII століття Жана Бенуа Шерера¹¹.

«Літопис Малоросії» Ж.Б. Шерера є дуже цікавим для нас у тому сенсі, що це перший західноєвропейський твір, цілком присвячений історії України. В умовах, коли на Заході виявляли великий інтерес до шляхів історичного розвитку

⁸ Ibid. – P. 126.

⁹ Ibid. – P. 134.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Annales de la Petite-Russie ou Histoire des cosaques-saporogues et de l'Ukraine, ou de la Petite-Russie depuis leur origine jusqu'à nos jours. Par Jean-Benoit Scherere. – A Paris, Chez Cuchet, Libraire, rue hotel Serpente, 1788, т. 1-2.

України та її дуже непростих взаємин з Річчю Посполитою, Османською імперією та Московською державою, французький історик виказав велику зацікавленість і певний професійний хист в осмисленні долі нашого народу.

Безумовною заслугою автора є те, що він зумів, попри деякі застарілі національно-культурні стереотипи, розповсюджені на Заході щодо України та козацтва, підійти досить раціонально до розгляду багатьох подій української історії, і особливо подій XVII–XVIII ст. Нерідко Шерер виступає симпатиком українського козацтва та його лідерів¹².

Так, змальовуючи величну постать «батька козацтва» Богдана Хмельницького, французький історик беззастережно схвалює його дії. Особливо високої думки він про дипломатію Хмельницького, вважаючи, що український гетьман в надзвичайно складній ситуації, яка склалася навколо України, зумів в політичних змаганнях з такими сильними суперниками, як політики і дипломати Речі Посполитої, Порту, Швеції, Венеції, Криму, Молдови, Семигороддя, вийти переможцем, відстоюючи те, що було головним для України – збереження її національної державності¹³.

Досить реалістично, незважаючи на певні ілюзії (які поділяли навіть такі відомі французькі мислителі, як Вольтер та Дідро) щодо політики руйнівниці Січі – Катерини II, французький автор оцінює стан російсько-українських взаємин з часів Переяславського трактату і до правління гетьмана Данила Апостола. Яскравою є оповідь Шерера про військову звитягу українського козацтва. З великим захопленням він описує битви козаків проти поляків, татар та турків, високо оцінюючи талант військових ватажків козацтва – Б. Хмельницького, І. Богуна, І. Сірка та інших¹⁴.

Так, зокрема, він пише про Хмельницького, що «він був найбільш справедливим і найбільш гідним гетьманом з усіх, кого будь-коли мала Малоросія. Він був мудрий, обережний, передбачливий, звичний до найтяжчих випробувань, утоми,

¹² Ibid. – Т.1. – Р. 88-93, 95, 97.

¹³ Ibid. – Т.1. – Р. 104, 112-113.

¹⁴ Ibid. – Т.1. – Р. 96-97.

холоду, спеки, голоду й страху. Він так любив свою вітчизну, що нехтував навіть найнеобхіднішим відпочинком, якщо того вимагали справи. Зрештою, це був довершений чоловік, якого вимагали прикрі обставини, що склалися для його народу»¹⁵.

Цілком пророчими є слова французького історика щодо визвольних змагань українського народу в нові та новітні часи: «Цей народ, пам'ять якого повна спогадів про предків, скинув з себе ярмо, – і саме цього не можуть йому пробачити»¹⁶.

Створюючи свій твір, Шерер використав інформацію численних джерел. Цікавими для нас є і власні спостереження автора щодо подій в Україні, а також його констатації відносно українсько-французьких взаємин другої половини XVIII ст. Серед відомостей про Україну у автора є і певні неточності, перекручення імен, а то й навіть елементи фантастики. Так, зовсім не можна, наприклад, погодитись з автором, коли він твердить про походження козаків від хозарів. Багато в чому такий стан речей пояснюється загальним рівнем розвитку тодішньої історичної науки. Проте в оповіді французького історика і дипломата переважають, як це може констатувати сучасний читач, зерна істини, а не полова легковажних суджень. Саме це і дозволяє нам з повагою поставитись до історичного трактату французького дослідника XVIII ст. Жана Бенуа Шерера про Україну.

Серед раритетів наукової бібліотеки ОНУ є і французькі багатотомні універсальні історії. Серед відомих авторів цього жанру слід назвати Жака-Огюста де Ту.

Ж.-О. де Ту (1553-1617) був одним з найвідоміших діячів французької культури свого часу, активно виступав і на ниві політичної діяльності. Свідок та учасник громадянських війн у Франції, він був відомий в Україні як дипломат, соратник короля Генріха III, а після його загибелі –

¹⁵ Ibid. – Т.2. – Р. 112.

¹⁶ Ibid. – Т.2. – Р. 118.

Генріха IV. Дещо згодом він досягає високого звання президента паризького парламенту.

Де Ту був не тільки політиком, але й відомим французьким істориком. Найбільш вагомою його роботою, розпочатою ще в 1581 р., стала «Всесвітня історія», в якій він дає обрис історичних подій країн Європи, багатьох регіонів Азії, Африки та Америки. Свій твір історик продовжував писати аж до самої смерті, яка спіткала його у 1617 р. Праця дослідника написана латиною, пізніше, – у 1734 р. вона була видана французькою мовою в Лондоні¹⁷. В науковій бібліотеці ОНУ імені І.І. Мечникова зберігається примірник вказаного видання, текстом якого ми скористались в нашій статті.

Найбільший інтерес для нас представляють ті сторінки його твору, де він пише про роль козацтва в системі міжнародних зв'язків Східної Європи, військові походи та боротьбу козаків проти Османської імперії та Кримського ханства, деякі особливості їх соціальної самореалізації та побуту.

Французький автор робить спробу визначити загальний статус козацтва та територію його місцеперебування. Так, говорячи про повстання господаря Молдови Іона Воде, де Ту зазначає, що на прикордонній межі Речі Посполитої «живе войовничий народ, завжди воюючий зі своїми ворогами – татарами»¹⁸ – козаки. Таким чином, історик з Парижу робить наголос на військовому статусі козаків, хоча в той же час підкреслює, що козацтво має досить яскраво виражені специфічні риси, які відрізняють його від сусідніх етносів та спільнот.

В наступному томі своєї праці він приділяє більше уваги соціальній характеристиці козацтва як етнополітичної спільноти та питанню про його походження. Зокрема де Ту зазначає, що козаки не сформували власної держави, а живуть

¹⁷ De Thou J.-Au. Universelle histoire de son temps / trad. sur l'édition Latine. – A Londres. – T.7 – 1734.

¹⁸ Ibid. – T.7. – P. 120.

«на межі декількох націй у гирлі Дніпра»¹⁹. Давши локалізацію українського козацтва, історик досить реалістично пише і про його походження, пов'язуючи його з об'єднанням представників різних етносів в єдиній військово-політичній спільноті. В першу чергу він згадує українців, країну яких він називає «Малою Руссю» (*la petite Russie*)²⁰, а також поляків та литовців.

Багато в чому французький автор поділяє погляди на козацтво річ-посполитської історіографії, схильної розглядати козацтво як людей розбійницького способу життя, які дуже часто опиняються поза законом. Для урядовця французької корони така точка зору могла бути досить характерною і не викликає великого подиву: адже він знаходився на іншому соціальному полюсі життя. На відміну від Боплана, де Ту ніколи не бував в Україні і не міг в реальності спостерігати ті складні соціальні процеси, пов'язані з самореалізацією селянства та козацтва, які відбувалися на її землях.

Незважаючи на певне негативне ставлення до козацтва як «розбійного стану», позбавленого «твердої руки» представників правлячої верхівки, дослідник в той же час зазначає їх військову силу, констатує, що «вони були справжнім жахом для поляків та турків»²¹.

Де Ту дає своєму читачеві і деяку інформацію про роль козацтва в структурі збройних сил Речі Посполитої. З цього приводу він пише, що в польському війську були «козаки, які називаються гусарами, ускоками або мартелосами»²².

В іншому фрагменті свого твору крім ускоків та мартелосів він згадує і низових козаків. Термінологія французького автора в даному випадку не відзначається великою точністю, скоріше всього вона була просто запозичена ним з польських джерел. Проте можна відзначити те, що він правильно вказує на певну схожість козаків з іншими подібними спільнотами Східної Європи, зокрема

¹⁹ Ibid. – Т.8. – Р. 166.

²⁰ Ibid. – Т.8. – Р. 167.

²¹ Ibid. – Т.12. – Р. 510.

²² Ibid. – Т.10. – Р. 144-145.

угорськими гусарами та хорватськими ускоками, які жили на прикордонні християнського світу та Османської Імперії²³.

В історичному творі де Ту відсутній глибокий аналіз причин виникнення елементів відмінності та особливостей соціального функціонування козацтва та подібних йому народних військових формувань в Східній Європі, хоча як історик він підкреслює їх значення у військових подіях християнсько-мусульманського прикордоння.

На перше місце за ступенем важливості їх військової ролі він ставить козаків. Так, він дуже високо оцінює дії козацького отамана Свирговського, якій на чолі свого загону прийшов на допомогу молдавському господарю Іону Воде. Де Ту пише, що «він (Свирговський) напав на турецьке військо, яке було зморе небагатовартовим переходом і, не давши їм часу відпочити, порубав їх вщент»²⁴.

На подальших сторінках свого твору французький автор зазначає вирішальну роль козаків в отриманні перемоги в одному з наступних великих боїв молдавського війська проти турків²⁵.

Описуючи хід нещасливої для союзників – Іона Води та козаків – останньої баталії проти турків, де Ту з незвичним для нього раніше захопленням стосовно «розбійників»-козаків цілком об'єктивно констатує, що останні, на відміну від молдован, обрали шлях рокованих на героїчну смерть у бою замість ганебної капітуляції²⁶.

Уважний читач «Всесвітньої історії» може легко зазначити полярну зміну оцінки щодо козацтва французького урядовця та дворянина, який, рішуче засуджуючи всілякого роду «анархію» – антифеодальні народні рухи у Франції, Європі та Україні, в тих випадках, коли йдеться про героїчну звиятку козаків в боротьбі проти турків, підносить їх на рівень героїв Фермопіл.

²³ Ibid. – Т.10. – Р. 708

²⁴ Ibid. – Т.7. – Р. 122.

²⁵ Ibid. – Т.7. – Р. 123.

²⁶ Ibid. – Т.7. – Р. 128.

Як воїнів-звитяжців та військовиків-професіоналів де Ту ставить їх вище не тільки за татар і турків, але й за поляків. Щодо останніх нагадаємо, що вони мали в цей час найкращу кінноту в Європі. В праці історика є цікаве повідомлення, датоване 1589 р., про похід польського війська спільно з козаками проти татар, які зуміли завести союзників у пастку й оточити їх. І в цій дуже небезпечній ситуації тільки козацька звитяга та мужність врятували польське військо. Як зразок мужності та професійного хисту військовика, який дуже високо оцінювали не тільки козаки, але й поляки і турки, французький автор згадує знаменитого козацького ватажка Івана Підкову²⁷.

У цьому зв'язку де Ту робить висновок, що козаки нікого не бояться, настільки вони мужні люди. Характерно, що така констатація виступає як пересторога не тільки по відношенню до Османської імперії, але й щодо уряду Речі Посполитої²⁸. Вагомість дуже вірної ремарки французького історика та урядовця ще більше зростає, якщо згадати, що її було зроблено якраз напередодні повстання Криштофа Косинського та селянсько-козацької війни під керівництвом Северина Наливайка. Вони показали силу козацтва не тільки як військового об'єднання, але й як чинника політичного і державотворчого.

Як загальний висновок зазначимо, що французькі автори XVII-XVIII ст. приділяли велику увагу історії України та козацтва, вважаючи її важливою складовою частиною європейської історії. В цьому, зокрема, переконує зміст розглянутих нами кількох французьких раритетів наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І.І. Мечникова. В фондах бібліотеки є ще чимало цікавих французьких та інших західноєвропейських матеріалів XVII-XIX ст. стосовно історії України, інформація яких майже або повністю відсутня в наукових публікаціях про наш край. Дати їй якісну наукову обробку, яка могла б збагатити досягнення вітчизняної історичної науки, є конче необхідним.

²⁷ Ibid. – Т.8. – Р. 166-167.

²⁸ Ibid. – Т.10. – Р. 710.

О.А. Довгополова

**Екзистенційний жест історика в світі, що руйнується
(міркування про долі П.М. Біциллі та Л.П. Карсавіна)**

Автор припускає, що екзистенційний жест істориків П.М. Біциллі та Л.П. Карсавіна в еміграції можна розглядати в контексті реалізації європейських цінностей в проєкті будівництва держави

Революція 1917 р. розділила навпіл життя багатьох талановитих вчених, що були частиною університетської традиції Російської імперії. В перші десятиліття ХХ ст. в російській медієвістиці намітились напрочуд плідні дослідницькі традиції, що значною мірою передували відкриттям школи «Анналів», дослідженням в галузі мікроісторії тощо. Йдеться про роботи Л.П. Карсавіна, О.А. Добіаш-Рождественської, В.Е. Крусмана, П.М. Біциллі та інших. Антимарксистська спрямованість методологічних настанов багатьох з цих дослідників змусила їх зробити вибір в післяреволюційному світі – чи залишитися вдома та пристосуватись до нових вимог, чи шукати долі в іншій країнах. Залишаючись вдома, дослідник мав навчитися контролювати «тембр голосу». Так відбулося, наприклад, з О.А. Добіаш-Рождественською, яка прийняла рішення відмовитись від можливості «говорити повним голосом». Дослідниця навіть була змушена відповідати на звинувачення в зраді своїх колишніх наукових принципів, які висунув їй її вчитель І.М. Гревс. Ольга Антонівна відповіла наставникові, що не вірить в абсолютну силу етичних санкцій та відходить від самої себе, такої, якою вона була раніше¹.

¹См.: Неретина С. Человек в истории (О.А. Добиащ-Рождественская Культура западноевропейского средневековья. Научное наследие. О.А. Добиащ-Рождественская. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. В.М. Ершова. О.А. Добиащ-Рождественская) // Новый мир. – 1989. - № III. – С. 252-256.

Іншим шляхом доводилося йти тим, хто вирішив залишити свою вітчизну та шукати місця під сонцем в іншій країні. Деякі дослідники змогли продовжити свої наукові пошуки, вписавшись до нових університетських традицій (наприклад, М.П. Оттокар у Флорентійському університеті), деякі опрацьовували нові шляхи, переорієнтувавши керунок свого дослідницького погляду. До такої переорієнтації вдалися, наприклад, П.М. Біциллі та Л.П. Карсавін, опинившись, відповідно, в Софійському та Каунаському університетах. Обидва історики в нових університетах спрямували свої дослідження вбік історії тих країн, які стали їх другими батьківщинами. Таке рішення потребує, з нашої точки зору, особливого фокусування дослідницького погляду. Чи була концентрація уваги на нових завданнях справою випадку?

Для автора цих рядків особливою проблемою постає саме ситуація *вибору* Людини університету в ситуації колапсу традиційного світу. Університетські традиції ламалися у другій декаді ХХ ст., змінюючи образ життя та уявлення про власну ідентичність в представників університетської спільноти. Початок Першої світової війни в 1914 р. унеможливив збереження традиційних наукових зв'язків всередині Європи. Революція 1917 р. постала новим рубежем вже для російської наукової традиції. Соціальні потрясіння перших років після революції поставили багатьох дослідників в ситуацію не просто пошуків кращого місця під сонцем, але виживання. Хтось був висланий на так званих Філософських пароплавах, хтось емігрував, хтось більш чи менш вдало пристосувався. Що може бути більш невдалим з позиції світу, що руйнується, ніж позиція вченого-гуманітарія? Коли на арені виступають великі колективні сили та харизматичні лідери, гуманітарію, здається, краще відійти убік. Чи опрацьовувати якісь геополітичні концепції, за допомогою яких, здається, теж можна змінювати контури ойкумени. Такою концепцією було, наприклад, євразійство, яким захоплювалася велика частина російської еміграції в постреволюційні часи. Здавалося, що таким чином

інтелектуальна еліта додає зусиль до творення нових обріїв універсального порядку.

Але були й такі люди університету, що не захоплювалися ідеями на кшталт євразійства чи марксистського будування нового світу. Здається, вони просто трохи змінюють методологію власних досліджень та занурюються в організацію науки. Такий інтелектуальний жест може виявитися навіть більш плідним з точки зору стратегії будування нового світу, ніж подвиги відчайдушних революціонерів чи пасіонарних лідерів.

Отже, в цьому тексті ми намагаємось окреслити той інтелектуальний жест Людини Університету, в якому вона за рахунок обрання власної методологічної позиції набуває можливості впливати на розвиток світу. Для нас прикладом подібної позиції стають вже згадані медієвісти П.М. Біцилли та Л.П. Карсавін. Зроблене автором припущення є саме припущенням та, напевно, не може бути доведене. Але співставлення деяких моментів інтелектуальної позиції обох теоретиків нашоухе нас на питання «Навіщо?», що спокушає на пошук відповіді. В своїй розвідці ми спираємось на дослідження в першу чергу саме емігрантських періодів життя Біцилли та Карсавіна.

Болгарський період життя Біцилли досліджували в першу чергу болгарські спеціалісти (Т. Галчева, Г. Петкова, М. Велева, К. Делчев та інші²). Литовський період життя Карсавіна аналізувався В. Повілайтисом та С. Хоружим³.

²Велева М.П. Бицили и историческата наука. Предговор // Бицили П. Очерци върху теорията та историческата наука. – София, 1994; Галчева Т. П.М. Бицилли – опыт возвращения // П.М. Бицилли. Избранное. Историко-культурологические работы. – Т. 1. – София, 1993. – С. 7-40; Делчев Красимир. Мирогледът на Бицили // Петър Бицили. Малки творби. – София, 2003. – С. 7-38; Петкова Г. Литературоведческий проект П.М. Бицилли: между Салимбене и Пушкиным (опыт реконструкции) [Режим доступа: http://liternet.bg/publish10/gpetkova/proekt_ru.html].

³Повілайтис В.И. Карсавин в Литве // Культурный слой. Исследования по истории европейской культуры. – Вып. 2. – Калининград, 2001. – С. 36-47; Хоружий С. Русский философ в

Саме аналіз позицій медієвістів в Болгарії та Литві наштовхнув автора цих рядків на розмисли про подібність їхнього екзистенційного жесту в еміграції. Наші ж припущення є саме нашими припущеннями про те, як Біциллі та Карсавін *стали* представниками відповідно болгарської та литовської університетської традиції.

Що ми маємо на увазі? Якщо емігрантська доля П.М. Біциллі (Скоп'є, потім Софія) здається набором випадковостей, то рішення Л.П. Карсавіна їхати до Литви (спочатку до Каунаса, потім – до Вільнюса) виявляється цілком усвідомленим. Що спільного в долях Біциллі та Карсавіна? Обидва дослідники опрацьовували власний напрямок в російській дореволюційній медієвістиці. Окрему сторінку в історичній науці створюють такі роботи Біциллі, як «Елементи середньовічної культури» та «Салімбене». Важко уявити собі розвиток медієвістики поза появою таких досліджень Карсавіна, як «Релігійне життя в Італії в XII-XIII ст.» чи «Чернецтво в середні віки». Обидва історики розробляли проблематику «середньої людини» доби середньовіччя, зверталися до структурують моментів середньовічної культури тощо. Але після того, як в 20-ті рр. обидва були змушені залишити батьківщину, ці проблеми фактично зникли з дослідницького поля Біциллі та Карсавіна. При тому, що як Біциллі, так і Карсавін продовжили свою кар'єру саме як університетські викладачі.

Нагадаймо шлях, яким пройшли обидва дослідники. Залишивши Одесу в 1920 р., Біциллі спочатку опинився в Скоп'є, де займався викладацькою діяльністю, а в 1924 р. був запрошений до Софійського університету, де викладав аж до 1948 р., коли внаслідок зміни суспільно-політичного устрою Болгарії був звільнений з університету. В Софійському університеті дослідник самовіддано працював як лектор та наставник студентства, в науковому плані переорієнтувавшись на питання болгарської історії, а також

літературознавства (питання російської літератури). Деякі моменти унікальності болгарської національної історії були описані саме П.М. Біциллі⁴ та залишаються значущими для болгарської національної свідомості в цілому. Не треба нагадувати, що лекції в Софійському університеті П.М. Біциллі читав саме болгарською та публікував свої твори теж болгарською. При цьому історик не відокремлював себе від життя російської емігрантської спільноти. Вивчаючи болгарську історію, він досліджував також російську літературу та підтримував, наскільки можливо, зв'язки з рідним університетом в Одесі.

Шлях Л.П. Карсавіна в еміграції притягує погляд дослідника неочікуваними поворотами. Будучи висланий на «Філософському пароході» в 1922 р., Карсавін мав можливості шукати собі місце в відомих європейських університетах. Своєрідність філософії Карсавіна створила йому широку популярність в європейському інтелектуальному просторі. Карсавін плідно працював в Російському академічному союзі в Німеччині, очолював євразійський семінар в Парижі, отримував запрошення до Оксфорду. Але раптом в 1927 р. він зголосився на пропозицію очолити кафедру всесвітньої історії в Каунаському університеті (Литва).

Карсавін їхав до Каунасу, знаючи, що йому доведеться працювати в новоствореному університеті (університет було засновано в 1922 р.), отже працювати тяжче. Історик знав, що рішення про його запрошення було прийнято невеликою більшістю, що в нього в Литві є серйозні супротивники (серед професорів-католиків, які були впевнені, що погляди Карсавіна на католицизм несумісні з роботою в національному університеті), що йому доведеться викладати мовою, яку він не знає. Литовською Карсавін починає писати та читати лекції вже в 1929 р. (хоча йому було дано п'ять років на освоєння мови). Зараз дослідники визнають, що литовський науковий лексикон певною мірою створювався саме Карсавіним, як і підвалини литовської історії в якості

⁴Делчев К. Цит. съч. – С. 33-35.

національного метанаратива. Карсавін відчайдушно працював над створенням традиції викладання, проводив науковий семінар та ретельно підбирав бібліотеку семінару. В Каунасі дослідник мав повну свободу будування центру університетської освіти.

З переводом гуманітарного факультету Каунаського університету до Вільнюсу в 1940 р. Карсавін став професором Вільнюського університету та продовжував працювати тут аж до 1944 р, коли внаслідок кардинальної зміни політичного строю Литви його було відсторонено від викладання. В 1950 р. за звинуваченням в антирадянській діяльності Карсавін був засуджений до десяти років виправних таборів, звідки вже не повернувся.

Трагічність долі Карсавіна змушує замислитись, чому він зробив цей крок? Згода на викладання в Каунасі (який, як ми розуміємо, не був столицею Європи) прирекла дослідника на тяжку працю створення нової університетської структури, життя в іншомовному середовищі та зрештою підставила під смертельну небезпеку. Звісно, Карсавін не міг передбачити політичні зміни в Литві, що виявляться несумісними з його життям. Але ми можемо впевнено сказати, що історик міг знайти легший шлях в житті, використовуючи свій потенціал російського філософа чи євразійські зв'язки. Сам Карсавін інколи пояснював своє рішення бажанням бути ближчим до Росії. Але, напевно, в Парижі того часу можна було відчувати себе значно більш близьким до російської культури (та брати участь в її розвитку), ніж у Каунасі. Тим більш, що в Литві історик повністю занурився в питання саме литовської історії та створення литовської академічної традиції.

Можливо, саме тут, в Литві, Карсавін отримав ті умови для реалізації власного уявлення про місце та роль інтелектуала в сучасному житті, які він плевав протягом життя. В Каунасі дослідникові були дані всі можливості для реалізації власного бачення розвитку університету як частини проекту створення національної держави. Самодостатність та плідність роботи в Каунасі Карсавін пізніше згадував як найщасливіший період свого життя. Керунок наукових інтересів Карсавіна в цей період визначався проблемами

литовській історії. Водночас він створював філософські тексти російською та залишався активним учасником російського емігрантського життя.

Що спільного в життєвих проектах Біциллі та Карсавіна? Обидва, залишаючись частиною російської емігрантської спільноти, *стали* частинами академічних традицій інших держав. Це не просто праця за кордоном – Біциллі став саме *болгарським* автором, як і Карсавін – *литовським*. Вони влилися до університетської традиції держав, в яких університет створювався саме як частина національного проекту.

Софійський університет, в якому викладав Біциллі, був створений в 1888 р. та був частиною проекту будівництва національної держави. Перший факультет Софійського університету – це історико-філологічний. Отже, для існування держави, що здобула незалежність тільки в 1878 р., університет був важливий як необхідна частина державного будівництва. І найважливішою частиною академічного проекту визнавалася історична освіта та наука – отже, створення історичного метанаративу визнавалося необхідним елементом існування держави. Стародавня традиція болгарської державності потребувала оформлення в новітні форми, які могли б стати опорою для вибудовування нової держави, що відповідає вимогам нового часу.

Ще більш гостре сприйняття необхідності національного історичного проекту відчувалося в перші десятиліття XX ст. в Литві. Країна з багатими історичними традиціями декілька століть була позбавлена державності. Драматичний процес створення держави в ситуації, коли литовською територією рухались війська різних країн, також супроводжувався бажанням знайти опору державності не тільки в законах та військовій силі, але в історичному наративі. В міжвоєнний період, коли велика частина території Литви зі стародавньою столицею Вільнюсом залишалася в межах Польщі, було здійснено відчайдушну спробу створити національний проект, відкривши новий університет в «тимчасовій» столиці – Каунасі. На базі Вищих курсів, що існували в Каунасі з 1920 р. було створено університет

(1922 р.), якому в 1930 р. було присвоєно ім'я великого князя литовського Вітаутаса. Вітаутас Великий був одним з творців Литовської держави, в 1930 р. виповнилося 500 років зі дня його смерті.

Присвоєння університетові імені великого князя якнайкраще демонструє значення академічного проекту для новітнього бачення литовської держави. Саме історична складова визнавалася принципово значущою для будування держави. Навіть без старої столиці держава може існувати – але вона не зможе існувати без своєї історії. Університет Вітаутаса Великого складався з шести факультетів, одним з яких був гуманітарний, на який й було запрошено Л.П. Карсавіна. В 1940 р. до Литви було приєднано Вільнюс, у зв'язку з чим гуманітарний факультет університету Вітаутаса Великого було переведено до столиці (що знову ж таки підтверджує значущість історичного знання в проекті литовського державотворення). В цьому ж році Литва відчула тиск СРСР, що на декілька десятиліть поклало край будуванню незалежної литовської держави.

До чого ми ведемо? Саме порівняння екзистенційних жестів двох істориків-медієвістів дає нам можливість виявити той тип будування проекту життя представника академічної спільноти, що базується на впевненості в принциповій значущості саме історичного знання для створення національної держави. В той момент, коли академічна традиція Європи зруйнувалася, перед «людьми університету» постали питання не тільки виживання, але й самовизначення. Коли ми дивимось на проекти життя Біциллі та Карсавіна, ми розуміємо, що вони (проекти) виходять далеко за рамки суто практичних потреб. В світі, який цілі держави висаджував в повітря, ці люди примудрилися зберегтися гуманітаріями. Неодноразово цитувалися листи П.М. Біциллі зі Скоп'є, в яких він каже, що поїде до будь-якого місця, де тільки є книжкові крамниці та бібліотеки. Ці люди вміли тільки аналізувати тексти. Здається, що може бути більш віддаленим від практичних потреб світу, що руйнується, ніж гуманітарне знання? Може, затребуваними будуть проекти зміни світу? Великі соціальні доктрини? Геополітичні марення?

Виявляється, що суто академічне служіння може стати частиною будування світу. Дієвим способом взяти участь у зміні контурів ойкумени може стати вибудовування історичного наративу держави. Причому саме професійне, відповідальне вибудовування, що спирається на принцип «акрібії» (ретельної педантичної проробки деталей), як його розуміли саме Біциллі та Карсавін. Мабуть, саме тому Л.П. Карсавін озвався на запрошення Каунаського університету. Бо не було місця в світі, в якому б він міг настільки впевнено креслити межі нового світу. Він робив це не в рідній державі, але саме Литва визнала його (Карсавіна) значущість в справі опрацювання самих принципів власного існування. Академічна вітчизна для цих теоретиків була європейська, тому взяти участь в творенні держави на принципах, вироблених європейською думкою в XIX ст., було для них природно.

Те, що П.М. Біциллі опинився в Софії випадково, не змінює його ставлення до своєї справи – не відчувай він відповідальності перед європейськими цінностями та тою країною, що запросила його для участі у будівництві європейської держави, він міг би прожити спокійне життя російського емігранта «на валізах», просто заробляючи собі на життя в чужому місті. Але обидва мислителі відчайдушно вибудовували платформу існування незалежних держав в тих країнах, які потребували їхніх зусиль – отже опрацювання національної історії в даному випадку є участю у будівництві держави. Автор цих рядків здає собі справу, що відповідати за інтенції таких сильних та яскравих особистостей, як П.М. Біциллі та Л.П. Карсавін, неможливо. Що рухало ними в їхніх діях, ми не знаємо. Але порівняння таких дивовижних збігів в долях двох медієвістів змушує принаймні поставити питання, в чому полягає екзистенційний жест інтелектуала в світі, що руйнується.

ABSTRACTS

Olena O. Romanova

The Stela of an artist Irty-sn (Louvre C 14).

The article presents translation of the text from the stela Louvre C 14, that belongs to an artist and sculptor Irty-sn, into Ukrainian together with commentaries which enable the comprehension of the historical context of the monument.

L'article présente la traduction en ukrainien du texte de la stèle Louvre C14 qui appartient à l'artiste et sculpteur Irty-sn. La traduction est accompagnée de commentaires qui permettent de comprendre le contexte historique du monument.

Ivan V. Bogdanov

The title *hṛp* "director" in the Old and Middle Kingdom

Reconsiderations of some aspects of the title *hṛp* "director" usage. Genesis of some fiscal terms and designations of social groups which have arisen under the influence of this title is considered.

Pavlo A. Maiboroda

Christian tenets and antique erudition against paganism: controversy of Cyril of Alexandria with Julian the Apostate.

The article is devoted to the analysis of the polemics held by Cyril, Patriarch of Alexandria with the last pagan emperor Julian the Apostate. The author examines Cyril's work *Against impious Julian* that has not been yet analyzed in Ukrainian historiography. The author concludes that the arsenal of techniques used by the Church father shows Cyril as highly erudite person for his era. However his dogmatic state of mind was an obstacle for him to realize the essence of pagan arguments against Christianity.

Iryna S. Gornova

«Circle of Psellus»: Fickle Fortune of Byzantine intellectuals

The article deals with the relationship between Byzantine authorities and intellectuals and the role of the latter in the life of Byzantine society. The author focuses on the fate of so-called «circle of Psellus», the association of educated people under the

leadership of Michael Psellus at the court of the Emperor Constantine IX Monomachos.

Oleg M. Lugovyi

Koulpings of the Byzantine chrysobulls of 1070-1080-s: identification problem.

The article is dedicated to the problem of the term *Koulpings*, occurring in the Byzantine chrysobulls of 1070-1080-s, and also of its analogues *Kolbiags* and *Kylfingar* from the old Russian and old Norse sources. Few trends are notable in the historiography of this issue: Scandinavian, Finnish, Turk and conventionally Baltic.

Nicolai D. Russev

Oleshie or Illice – a blank spot against the background of dark ages.

The author considers almost 400 years history (since 1084) of Oleshie-Illiche, port at the Dnieper mouth, as an evolutionary chain whose status depended on degree of its self-sufficiency. This feature was maintained by a complex interaction of diverse external and internal factors. Destruction of the balance was perilous for the autonomous living of the city. Its development was broken when Northern Greater Black Sea area fell under the rule of the Ottomans, who closed the Black Sea to the countries of Western Europe.

Iryna V. Nemchenko

Algernon Sidney and Niccolo Machiavelli: on the republicanism in English political thought of the 17th century.

The paper deals with political ideas of A. Sidney in connection with the historiographical problem of their identification with western republican tradition that goes back to N. Machiavelli. The author considers political ideal of “mixed” form of government which was common to both thinkers and highlights the differences in their interpretations of this political concept.

Pavlo M. Totskyi

History of Ukraine and the Cossacks in 16th-18th cc. in French rarities of the Scientific Library of Odessa Mechnikov National University

The subject of scientific analysis is evidence of French historians of the Early Modern age as to political evolution in Ukraine lands and Cossacks' corporation in 16th-18th cc. Some features of Ukrainian state formation process, military and political situation of the period can be restored on the basis of French rarities, deposited in the Scientific Library of Odessa Mechnikov National University, in the context of international relations in the Eastern Europe. Special attention is devoted to the formation of the Cossacks' image in French historiography and political thought.

Oksana A. Dovgoplova

The existential gesture of Historian in a breaking world (discourse on destiny of P. Bitzilly and L. Karsavin)

Author supposes that the existential gesture of historians P.M. Bitzilli and L.P. Karsavin in emigration one can analyze in context of state building on base of European values.

Відомості про авторів

Романова Олена Олексіївна, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАНУ, м. Київ

Богданов Іван Валерійович, к.і.н., старший науковий співробітник Інституту східних рукописів РАН, м. Санкт-Петербург

Майборода Павло Андрійович, аспірант та викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Горнова Ірина Сергіївна, к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Луговий Олег Михайлович, к.і.н., доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Руссєв Микола Дмитрович, доктор хабілітат історії Університету „Вища антропологічна школа”, м. Кишинєу, Молдова

Нємченко Ірина Вікторівна, к.і.н., завідувач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Тоцький Павло Микитович, старший викладач кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Довгополова Оксана Андріївна, д.філос.н., професор кафедри філософії природничих факультетів Одеського національного університету імені І.І. Мечникова, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків

Перелік скорочень

ВВ – Византийский временник

ВДИ – Вестник древней истории

ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения

ЗООИД – Записки Одесского общества истории и древностей.

СА – Советская археология

IAET – Jones D. An Index of Ancient Egyptian Titles, Epithets and Phrases of the Old Kingdom. Vol. I-II. – Oxford, 2000

BIFAO – Le Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale

JEA – The Journal of Egyptian Archaeology

MDAIK – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Abteilung Kairo

PG – Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca / Ed. J.P. Migne

Wb – Wörterbuch der ägyptischen Sprache. I-V. Blgst. I-V. Hrsg. von A.Erman und H.Grapow. – B., 1982⁴

ЗМІСТ

Від редактора.....	3
Романова О.О. Стела давньоєгипетського митця Іртісена (Louvre С 14).....	5
Богданов І.В. Титул <i>hrp</i> «управляющий» в епоху Древнього и Среднього царства.....	20
Майборода П.А. Полеміка Кирила Александрійського з Юліаном Відступником.....	37
Горнова І.С. «Гурток Пселла»: мінлива доля візантійської інтелігенції	47
Луговий О.М. Кульпінги візантійських хрисовулів 70-80-х років XI століття: проблема ідентифікації.....	55
Руссев Н.Д. Олешье, или Илличе, – белое пятно на фоне темных веков.....	70
Нємченко І.В. Олджернон Сідней та Нікколо Мак'явеллі: щодо республіканізму в англійській політичній думці XVII ст.....	82
Тоцький П.М. Історія України та козацтва XVII-XVIII століть у відображенні французьких раритетів Наукової бібліотеки ОНУ імені І.І. Мечникова.....	97
Довгополова О.А. Екзистенційний жест історика в світі, що руйнується (міркування про долі П.М. Біциллі та Л.П. Карсавіна).....	106
Abstracts.....	115
Відомості про авторів.....	118
Перелік скорочень.....	119